

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE DÖNÜŞÜMÜ, AB ÜYELİK SÜRECİ VE TÜRK AZINLIĞA ETKİLERİ

“THE TRANSFORMATION OF TURKS OF BULGARIA IN HISTORICAL PROCESS AND THE EFFECTS OF EU MEMBERSHIP PROCESS OF BULGARIA TO TURKISH MINORITY”

Kader ÖZLEM*

Özet

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilişiyile birlikte geride önemli oranda bir Türk azınlık kalmıştı. Bulgaristan'daki Türk azınlığın hakları ikili ve çok taraflı antlaşmalarla güvence altına alınmışsa da, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan ve 1989'da Bulgaristan'daki sosyalist sistemin yıkılışına kadar geçen süre zarfında ülkedeki Türk azınlığa yönelik çeşitli asimilasyon politikaları uygulanmış ve Türk nüfus göçe zorlanmıştır. Soğuk savaş döneminin bitimiyle birlikte Bulgaristan'da bir dönüşüm süreci gerçekleşmiştir. Bu süreçte, Bulgaristan'da demokratik sistem tesis edilmiş ve Türk azınlık Bulgaristan siyasi yaşamına girmiştir. Öte yandan, dış politikadaki ana çekim merkezi ise Moskova olmaktan çıkmış ve Brüksel-Washington eksenine kayılmıştır. Bu kapsamda, AB ve NATO üyelik hedefleri, Bulgaristan için kaçınılmaz hale gelmiştir. Çalışmanın amacı, Bulgaristan Türklerinin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü ve Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinin Türk azınlığa etkilerini incelemektir.

Anahtar Sözcükler: Türk Azınlık, Bulgaristan, Avrupa Birliği, Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH).

---

* Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Abstract

By the falling back of Ottoman Empire from Balkans, there stayed an important populated Turkish minority rearward. Even if the rights of Turkish minority in Bulgaria had been guaranteed by bilateral and multilateral treaties, various assimilation policies aimed at Turkish minority were applied during the time, starting from Ottoman-Russia War (1877-1878) and lasting to the collapse of socialist system in Bulgaria in 1989 and also Turkish population was forced to immigration. A transformation process has become true in Bulgaria by the end of Cold War period. In this process, the democratic system has been established in Bulgaria and Turkish minority has entered the political life of the country. On the other hand, Bulgaria has changed her foreign political route from Moscow to the axis of Washington-Brussels. In this frame, the membership goals to NATO and EU became unavoidable for Bulgaria. The purpose of this study is to examine the transformation of Turks of Bulgaria in historical process and the effects of EU membership process of Bulgaria to Turkish minority.

Keywords: Turkish Minority, Bulgaria, European Union (EU), Rights and Freedoms Movement.

GİRİŞ

Soğuk savaş döneminin bitimiyle birlikte çeşitli totaliter devletlerce bastırılmış olan etnik kimliklerin gerek çatışma ortamında gerek demokratik platformlarda kendilerini aramaları uluslar arası ilişkiler terminolojisine *azınlık*, *azınlık grupları*, *etnik çatışmalar*, *etnik parti* vb. kavramların girmesine yol açmıştır. Etnik kimliklerin ve sorunların tanımlanmaları bölgesel bağlamda farklılıklar arz etmektedir. Söz gelimi Batı Dünyasında (İspanya, İsviçre, İngiltere, Belçika gibi) demokratik yollarla ve devlet yapısında revizyona gidilerek çözüme bağlanması ön plana çıkarken; eski Doğu Blok'u ülkelerinde ise yaşanan çözümlenin ortaya çıkardığı dönüşüm sürecinde bu sorunlar farklı metotlarla sonuca bağlanmak istenmiştir. Soğuk savaş sonrası dönemde eski Yugoslavya coğrafyasında etnik çatışmalar ortaya çıkmasına karşın, Çekoslovakya örneğinde ise gruplar arasında anlaşma ve diyalog kendisini göstermiştir.¹ Diğer taraftan, bu konuda uluslar arası platformlarda örnek olarak gösterilen "Bulgaristan modeli"nde, etnik grupların değişim/dönüşüm sürecinde partileşme yoluna giderek iç politikada bir aktör, dış politikayı etkileyebilen bir baskı grubu

¹ Nurcan Özgür, "Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi", İstanbul: Der Yayınları, 1999, s. 1-2.

olarak, azınlığın başta kimlik olmak üzere diğer yaşamsal haklarını demokratik yollarla elde etme stratejisi gözlemlenmektedir.

Azınlık grupları, son dönemlerin kalıplaşmış söylemi olan “*farklılıkların zenginliği*” olabildiği gibi, iç ve dış odaklı krizlerin ve husumetlerin de kaynağı olabilmektedir. Bununla birlikte, ülke içerisindeki etnik gruplar, küresel, bölgesel aktörler ve/veya komşu devletlerin dış politik amaçlarına araç olabilmekte ve iç barışı-bütünlüğü tehdit edebilmektedirler. Azınlık gruplarına ilişkin sorunlar, insan hakları, barış ve demokrasi gibi 21. yüzyılın popüler kavramları çerçevesinde çözümlenmesi gerekirken; azınlık gruplarının haklarının korunması açısından tam kapsamlı hukuksal bir düzenlemeden bahsetmek güçtür. Azınlık haklarına ilişkin hukuksal boşluğun² yanı sıra, “azınlık” kavramının³ uluslar arası boyutta net bir tanımının yapılamadığı da belirtilmelidir.

Berlin Duvarı'nın yıkılışı aynı zamanda Bulgaristan'da yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Duvarın yıkıldığı akşam istifa eden Todor Jivkov sonrasında, Bulgaristan'da radikal bir değişim süreci yaşanmasa da diğer Doğu Avrupa ülkeleri gibi ılımlı bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, Türklerin zorla değiştirilen Türkçe isimlerini iade yoluna gidilmiştir. Özellikle, 1984-85 yıllarında gerçekleşen asimilasyon hareketine karşı Türkler arasında gösterilen direniş ve yerel bazdaki örgütlenmeler, Hak ve Özgürlükler Hareketi'ni ortaya çıkaracak ve söz konusu parti Bulgaristan siyasetinde kilit konuma gelecektir. Bulgaristan Türklerinin temel hak ve hürriyetlerini silaha başvurmadan, demokratik yollarla elde etmesi, günümüzde azınlık problemlerinin çözümüne ilişkin önümüzde somut bir model olarak dururken; yaşanan gelişmelerin Bulgaristan'ın demokratikleşme sürecinde önemli bir rolü olmuştur. Ayrıca Türk azınlığın genel durumunda meydana gelen iyileşmeler, Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinin de düzelmesini beraberinde getirmiştir. Bulgaristan açısından bütün bu faktörler, Batı dünyasına ulaşma konusunda bir köprü işlevini görürken; NATO ve AB üyelik hedefleri de bu

² Azınlık haklarına dair, kapsamlı bir hukuksal düzenleme mevcut değilse de çeşitli evrensel sözleşmelerde bu konuya atıfta bulunulmuştur. Örneğin, Birleşmiş Milletler Kurucu Antlaşması hükümleri, 1948 Soykırım Jenosit Sözleşmesi, 1963 Irk Ayrımını Ortadan Kaldıran Sözleşme, 1965 Irk Ayrımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme, 1966 Medeni ve Siyasal Haklarla İlgili Sözleşme, 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi. Bunun yanı sıra, Avrupa Konseyi ve AGİK çerçevesinde de çeşitli düzenlemeler mevcuttur.

³ Çalışmamız kapsamı itibarıyla azınlık kavramını ayrıntılı bir şekilde incelemeye elverişli olmadığından azınlığın tanımına dair kapsamlı açıklamalarda bulunmak mümkün olmamaktadır. Azınlık kavramına ilişkin çeşitli politik ve akademik çevrelerce değişik tanımlamalar getirilse de genel olarak azınlığın tanımı şu şekilde yapılabilmektedir: İçinde yaşadıkları toplumda, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan gruptan din, dil, etnik köken vb. açılarından farklı özellikler gösteren grup. Faruk Sönmezoğlu, “Uluslar arası İlişkiler Sözlüğü”, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.51. Öte yandan, Avrupa Parlamentosu'na kabul edilen 1 Şubat 1993 tarihli Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Konvansiyonu Ulusal Azınlıklara Mensup Kişilere İlişkin Ek Protokol Teklifi'nde ulusal azınlık kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: “... bir devlette yaşayan, bu devletin ülkesinde yaşayan ve onun vatandaşı olan, bu devlette sürekli, sağlam ve dayanıklı bağlar içerisinde bulunan, belirli etnik, kültürel, dinsel ve dilsel özellikler gösteren, devletin veya devletten bir bölgenin halkının kalan kısmından daha az olmalarına rağmen yeterli temsil oranına sahip, ortak çabalarla kimliklerini oluşturan unsurları ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dillerini korumaya çabalayan insan grubu”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür, s. 34-35.

hususla lokomotif olmuştur. Önce Mart 2004'te NATO, ardından Ocak 2007'deki AB üyeliği Bulgaristan'ı Batı ailesinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiş ve ülkede alışılmadık dışında bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte gerçekleştirilen reformların işlevselliği konusunda her ne kadar sorunlar yaşansa da, özellikle Türk azınlık, söz konusu süreçten ve soğuk savaş sonrası dönemde oluşan gerek küresel gerek ülke içindeki olumlu atmosferden önemli ölçüde faydalanmıştır. Çalışmanın amacı, tarihsel perspektiften Türk azınlığın dönüşüm sürecini ve Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinin Türk azınlık üzerindeki etkilerini incelemek olarak belirlenmiştir. Konu son tahlilde, kapsamlı bir değerlendirme süzgecinden geçirilerek genel bir sonuca bağlanacaktır.

1. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BULGARİSTAN TÜRKLERİ

Osmanlı Devleti'nin bölgesel bir güç olmaktan çıkıp cihan devleti olma stratejisindeki en önemli parametreyi Balkan coğrafyası oluşturmaktaydı. Devlet otoritesinin bölgedeki etkisinin ve kalıcılığının sistematik olarak gerçekleşecek bir *İskân Siyaseti*'nin varlığına bağlı olması, Anadolu'dan Rumeli'ye kitlesel göç hareketlerinin temelini oluşturmuştur. XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu coğrafyada siyasi egemen güç olmaya başlayan Osmanlı Devleti, uyguladığı politikalar sonucunda demografik dengeleri kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Bu durum salt Balkanlar genelinde kendisini göstermezken, bölgenin küçük örnekleme durumundaki Bulgaristan'da da aynı hususla karşılaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin sosyolojik çerçevede yönetim felsefesini oluşturan hoşgörü, adalet ve barış kavramlarının Balkanlar'daki hâkimiyeti, 1789 Fransız İhtilali'nin sosyal psikoloji üzerinde yarattığı milliyetçi, özgürlükçü ve bağımsızlıkçı tepkilerin bölge halkları üzerindeki etkilerinin ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nin dönemin konjonktürü itibariyle "kaybeden aktör" statüsünde olması ve Balkanlar'daki Türk-Müslüman varlığının *Düvel-i Muazzama* katında yarattığı ideolojik rahatsızlık, söz konusu devletlerin yardımlarıyla Balkan milletlerinin Osmanlı yönetimine karşı isyanlarına yol açmıştır. Balkanlı milletlerin teker teker bağımsızlıklarına kavuşmaları, Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine ilişkin temel parametreyi oluşturmuştur. Bu dönemin bir başka özelliği ise, Anadolu'dan Rumeli'ye doğru yüzyıllar önce gerçekleşen göçün bitim noktasını yine Anadolu'nun oluşturmasıdır. Farklı bir deyişle ifade etmek gerekirse, bölgedeki Türk ve Müslüman nüfus, Balkan devletlerinin otoriter ve irredentist politik tutumlarının kurbanı olarak soykırım, asimilasyon ve baskı politikalarına maruz bırakılmışlardır. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak göç olgusu söz konusu nüfus kitlesinin kaderi haline gelmiştir.

Bulgaristan Türklerini tarihsel açıdan ele aldığımızda 4 ana başlık altında kategorize etmek mümkündür:

— Bulgar Prensiği Döneminde Bulgaristan Türkleri (1877–1908)

— Krallık ve Çeşitli Parti İktidarları Döneminde Bulgaristan Türkleri (1908–1944)

— Komünist Yönetim Döneminde Bulgaristan Türkleri (1944–1989)

— Demokratik Dönemde Bulgaristan Türkleri (1989-...)

Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan Türklerinin analizine ilişkin olarak yukarıda çizilen genel çerçeve, Bulgaristan’da dönemden döneme değişen iktidarların süreleri sonucunda belirlenmiştir. Prenslik döneminden demokratik döneme değin yaşanan olaylar Bulgaristan Türklerinin kaderinde belirleyici olmuştur. Bulgar iç siyasetinde meydana gelen her yeni değişim ülkedeki Türk azınlık tarafından şüphe ile karşılanmış ve yeni iktidarların ülke yönetimindeki olumsuz yansımaları Bulgaristan Türklerinin üzerine düşmüştür denebilir. Farklı bir ifadeyle, sistemin bozuk içsel çarkları daha ziyade Türk azınlık ekseninde kendisini göstermiştir.

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması⁴ ile özerk bir statüye kavuşan Bulgar Prenslığı, bu tarihten itibaren Rusya’nın Balkanlar’daki uydusu konumuna düşmüştür. Bulgarların, Rusya’nın Balkanlar’daki “*Panslavizm*” politikasının en hararetli savunucusu haline geldiği 93 Harbi’nde Türklere yönelik girişilen soykırım hareketlerinde önemli rol oynamalarında görülmektedir. “İrklar ve Yok Etme Savaşı” olarak da nitelenen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, McCarthy’nin tespitlerine göre, 1.253.500 kişiyi muhacir durumuna düşürmüştür.⁵ Bunun yanı sıra, çok sayıda Türk ve Müslüman sivil, soykırımın hedefi haline gelmiştir. Öte yandan, 93 Harbi esnasında Balkanlar’daki Türk-İslam kültür mirasında önemli tahribatlar meydana gelirken; bu savaşla birlikte Bulgaristan’daki Türk nüfus kitlesi ilk defa azınlık konumuna düşmüştür.

Balkanlar’daki bölgesel konjonktürde meydana gelen değişimin Bulgaristan örneklemindeki izdüşümü Bulgaristan Türkleri açısından dönüm noktası niteliğindedir. Berlin Antlaşması sonrası dönemde Türkler, azınlık olarak Bulgar Prenslığı idaresi altında kalmışlardır. 93 Harbi sonrasında gerçekleşen göç ile birlikte Bulgaristan Türklerinin ileri gelenlerinin, aydın ve zengin kesiminin Anadolu topraklarına göç etmesi, geride cahil ve fakir bir Türk köylü nüfusu

⁴ 93 Harbi sonrasında Rusya Osmanlı Devleti’ne dayatılan Ayastefanos Antlaşması ile Tuna’dan Marmara ve Ege Denizine, Karadeniz’den Ohri Gölüne kadar uzanan bir coğrafyada “Büyük Bulgaristan”ın kurulması öngörülmüş; İngiltere’nin araya girmesi sonucu 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması imza edilmiş ve Bulgaristan’a Ayastefanos Antlaşması itibarıyla verilen topraklarda revizyona gidilmiştir. Berlin Antlaşması’nın Bulgaristan ile ilgili düzenlemelerine ilişkin olarak bkz. Tefvik Bıyıklıoğlu, “Trakya’da Milli Mücadele”, I.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 35–40.

⁵ Justin McCarthy, “Ölüm ve Sürgün”, 2.bas. (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998, sayfa: 105. Söz konusu sayı, çeşitli kaynaklarda farklı şekillerde telaffuz edilse de 1 milyonun üzerinde bir nüfus kitlesinin Anadolu’ya göç etmek zorunda kaldığını söyleyebilmek mümkündür. 93 Harbi sonrasında gerçekleşen göçe ilişkin sayısal veriler için bkz. Yıldırım Ağanoglu, “Osmanlı’dan Rumeli’ye Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç”, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, s. 33–35.

bırakmıştır.⁶ Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak, Bulgaristan Türkleri başsız bir gövde olarak hareket etmek zorunda kalmıştır, denebilir.

Dönemin şartları göz önüne alındığında, özellikle Osmanlı yönetiminin Avrupa ayağında Türk ve Müslüman tanımının eşdeğerde kullanıldığı görülür. Aynı zamanda, Osmanlı toprakları içerisinde de farklı kimliklerin tanımlanmasına ilişkin olarak, milli benlik unsurundan ziyade din kavramının esas teşkil etmesi, Berlin Antlaşması düzenlemeleri itibariyle de geride kalan azınlığın haklarına ve kimliğine ilişkin tanımlamalarda dini kimliğin ön plana çıkacak olması sonucunu doğurması beklenirdi. Ancak, söz konusu duruma tezat mahiyette Bulgaristan'daki "Türk-Müslüman Azınlık"⁷ için "Türk" kavramının kullanılması tercih edilmiş ve Antlaşmanın gerek Türkçe gerek Fransızca tercümesinde kayıtlara bu şekilde geçmiştir. Buna ek olarak, antlaşmanın içeriğinde Bulgarlarla Türklerin karışık olduğu yerlerde Türklerin "hukuk ve menfaatlerinin gözetileceği" belirtilmiştir.⁸

Yine Berlin Antlaşması düzenlemeleriyle Bulgaristan tam anlamıyla devlet olma vasıflarına haiz değil iken dahi, ülke içerisindeki Türk azınlığın çeşitli alanlardaki haklarına binaen yükümlülük altına girmiştir. Söz konusu antlaşma sadece Prenslük yönetimine yükümlülükler getirmezken; aynı zamanda Osmanlı Devleti ve antlaşma metnine imza koyan diğer devletlere de yükümlükler getirmiştir. Antlaşmanın 4. maddesi itibariyle oluşturulması öngörülen Bulgaristan Anayasası'nın üzerinde bir hiyerarşik sıralamada yer alacak olan bu hukuki ve siyasi bağit işlevselliğini, Bulgar yönetiminin uluslar arası hukukun ayrılmaz bir parçası olan "Pacta Sund Servanda" ilkesini ihlaliyle antlaşma hükümlerinin teorik boyutu ile uygulama safhası arasında oluşan derin farklılıklar sonucu yitirmiştir. Yaptırım mekanizmasının tam anlamıyla işlememesi bu derinliği artırmıştır.

Berlin Antlaşması itibariyle Türk Azınlık ile Bulgarlar arasında herhangi bir ayırım gözetilmeyeceği, azınlık mensuplarının da Bulgar çoğunluk gibi her türlü siyasal ve medeni haktan yararlanabileceği, hangi din ve mezhepten olurlarsa

⁶ Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri", Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, s.32; Kader Özlem, "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Perspektiften İncelenmesi", 29 Temmuz 2005, Türkiye Uluslararası ve Stratejik Analizler Merkezi, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=431> (e.t. 12.12.2007).

⁷ Bulgaristan'da azınlık kavramına atıfta bulunulduğunda akla ilk gelen unsur Türklerdir. Zira Bulgarlardan sonra ülke toprakları içerisinde demografik açıdan en fazla ağırlık sahibi olan unsur bu söz konusu nüfus kitlesidir. (Nüfusu 1 milyonu bulan Türklerin yanı sıra ülke içerisinde az sayıda Makedon, Yahudi, Ermeni, Rus, Gagavuz, Arnavut, Ulah, Macar, Sırp ve Pomak Türklerinin varlığından bahsedilebilir.) Ancak bu kapsamda belirtilmesi gereken husus, Bulgaristan, Türkiye ve Yunanistan arasında ihtilaf konusu olan Pomak Türkleridir. Bulgarların "Müslüman Bulgarlar", Yunanistan'ın ise "Müslümanlaştırılmış Grekler" olarak tanımladığı Pomaklar, Türk tarihçiler ve yetkililer tarafından Türk olarak tanımlanmakta ve Kuman Türkleriyle ilişkilendirilmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Aydın, "Batı Trakya Faciasının İç Yüzü", İstanbul: Akın Yayınları, 1971, s. 25-27; Hüseyin Memişoğlu, "Pages of The History of Pomac Turks", Ankara: 1991, s.17; İlker Alp, "Belgelerle ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)", Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 7-10, Abdulhaluk Çay, "Bulgaristan Türkleri", Türk Kültürü, Yıl: XXIII, Sayı: 262, Şubat 1985, s. 66-67. Bulgaristan'daki Pomaklar günümüz itibariyle dinsel anlamda Müslüman olan, ancak dil açısından Bulgarca konuşan nüfus olarak dikkati çekmektedirler. Bu kapsamda aidiyet duygusu devreye girmekte ve söz konusu kitlenin Türklere yakınlığı gerek Bulgaristan'da yapılan genel seçimlerde, gerek sosyolojik bağlamda Türklerle kurulan bağlarla ortaya çıkmaktadır.

⁸ Şimşir, s. 366.

olsunlar bu haklarını kullanmaktan mahrum bırakılmayacağı ve farklı din gruplarının mensupları da kendilerine ait toplumsal örgütlerini kurabilecekleri öngörülmüştür.⁹ 1879 yılında yürürlüğe giren ilk Bulgar anayasasında belirtilen hükümler itibariyle¹⁰, Bulgaristan'a vatandaşlık bağı ile bağlı olan bireylere yönelik olarak ilköğrenim zorunluluğu getirilmiştir. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında ülkedeki Türk nüfusunun eğitim-öğretim kurumları, kapsamlı bir yıkıma uğratılma işlemine tabi tutulmak istenmiştir. Bu bağlamda, Bulgar Prensiğinin kuruluşunun ardından geçen 10 yıllık süre zarfında 1500 kadar Türk mektep ve medreseleri yıkılmış ve Berlin Antlaşması'nın 5. maddesinde belirtilen azınlığın haklarını ve milli kültür kurumlarını koruma hakkına ilişkin olan husus ihlal edilmiştir. Ayrıca Türk azınlığa ait diğer mimari unsurlar da bu yıkımdan nasibini almıştır. Geride kalan sağlam yapılar ise Prenslük yönetimince Türk azınlığın elinden alınmış ve karşılıksız olarak kamulaştırma işlemine maruz bırakılmışlardır.¹¹ Öte yandan, Bulgaristan'da Türk azınlığın eğitimine ilişkin olarak 1886'da başlayan ve 1894'e kadar süren bir iyileşme döneminden bahsetmek mümkündür.¹²

II. Meşrutiyet'in ilanı esnasında İstanbul'daki çift başlı yönetim realitesinden ve ortaya çıkan kaos ortamından istifa eden Bulgar Prensiği, 30 yıl Osmanlı Devleti'ne vergi veren özerk bir yönetimin ardından 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve krallık sistemine geçmiştir. Bununla birlikte, yeni kurulan Bulgar devleti 1909'da Osmanlı yönetimi ile İstanbul'da bir protokol tesis ederek resmen tanınmış oluyordu. Söz konusu Protokol ve buna binaen imzalanan Sözleşme Bulgaristan'daki Türk azınlığın durumuna yönelik hususları da içermektedir. Protokol ile birlikte, Bulgaristan'daki Türk azınlığın her türlü medeni ve siyasi haklardan faydalanabileceği, aynı şekilde hak eşitliğine, din ve mezhep hürriyetine sahip olabileceği teyit edilirken; Türklerin okullarını, cami veya mescitlerini koruyup yaşatabilecekleri vurgulanmıştır. Yine protokol kapsamında ülke sınırları içerisindeki Türk-İslam kültürüne ait eserler Bulgaristan'ın ulusal yetkisi dâhilinde çözülebileceği bir sorun olmaktan çıkıp Devletler Hukuku ile güvence altına alınmıştır. Böylece Osmanlı yönetiminin, Bulgaristan'daki Türk azınlık ve Türk-İslam kültürüne ait eserler üzerinde hak

⁹ Şimşir, s. 366.

¹⁰ 1879 Bulgaristan Anayasası 78. mad. için bkz. "Bulgaria Constitution Du Royaume De Bulgarie Du 16 Avril (28 Avril) 1879", Section VII.-De L' Instruction Publique, Art. 78, <http://www.dircost.unito.it/cs/docs/bulgaria%201879.htm> (e.t. 13.12.1007). 1879 yılındaki ilk Bulgar Anayasası ile birlikte, yeni devletin dini Ortodoks Hıristiyanlık olarak tanımlanırken (mad. 37–41); ülke içerisindeki etnik ve dini azınlıklara, etnik Bulgarlarla aynı derece eşitlik tanınmıştı (mad. 54–55). Bkz. Bistra-Beatrix Volgyi, "Ethno-Nationalism During Democratic Transition in Bulgaria: Political Pluralism As An Effective Remedy For Ethnic Conflict", YCISS Post-Communist Studies Programme Research Paper Series, Number 3, March 2007, s. 17, <http://www.yorku.ca/yciss/activities/documents/PCSPPaper003.pdf> (e.t. 15.12.2007)

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Memişoğlu, "Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi", Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 74–75.

¹² Ömer Turan, "The Turkish Minority In Bulgaria (1878–1908)", Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s.220–222.

sahibi olduğu açıklığa kavuşmuştur.¹³ Sözleşme kapsamında ise Bulgaristan'daki müftülerin durumları ele alınmış olup, Bulgaristan'daki müftülükler yine Sofya yönetiminin kendi tekelinde karara bağlayabileceği bir konu olmaktan çıkmıştır. Müftülükler, sadece din işleri ile ilgilenen bir kurum olmaktan çıkmış; aynı zamanda azınlık işleri ile de ilgilenir hale gelmişti. Müftüler Türk okullarını teftiş edebilmekte, yeni okulların açılıp açılmayacağına ilişkin girişimlerde bulunabiliyordu.¹⁴

Öte yandan, İstanbul Sözleşmesi itibariyle Bulgaristan'ın resmen tanınması bazı hukuksal sıkıntıları da beraberinde getirmiştir.¹⁵ Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmeden önce Osmanlı sınırlarını terk eden Bulgarların sınırlar arasında serbestçe seyahat etme lükslerinin ortadan kalkması, Edirne ve Makedonya'da bulunan arazi ve taşınmaz mallarını kontrol için 2 ay içerisinde Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri aksi takdirde ilelebet Bulgar kalacaklarına ilişkin bir şartın getirilmesi¹⁶ bu kapsamda verilebilecek örneklerdir.

1912–1913 Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'la toprak sahibi olma bağlamında artık bir bağının kalmadığının tescili olurken¹⁷; bölgedeki Türk nüfus açısından baskı, zulüm ve göç olgusu yeniden kendisini göstermiş¹⁸ ve Bulgaristan, Kırcalı de dâhil olmak üzere Batı Trakya'yı alarak Ege denize çıkmıştır. Yüzyıllarca Osmanlı yönetiminde kalan bölge, 1920'den sonra Yunanlıların eline geçmiştir. 29 Eylül 1913 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında İstanbul Antlaşması imza edilirken; Sofya merkezli çıkan 2. Balkan Savaşı da son bulmaktaydı. İstanbul Antlaşmasıyla birlikte Bulgaristan sınırlarını güney yönünde de genişletirken; Kırcalı, Koşukavak, Mestanlı gibi nüfusunun tamamına yakını Türk olan Türk olan yerleşim yerlerini topraklarına katmıştır. Öte yandan, bölge halkının yabancı bir aktörü egemen güç olarak kabul etme konusundaki yabancılığı, Rodop Hükümeti Muvakkatesi'nin ardından (1878–1886) yeni bir direniş hareketinin de başlangıcı olmuştur. Sonuç olarak, Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması imzalanmış ve ülkedeki Türk azınlığa yönelik yeni düzenlemeler antlaşma içeriğinde yer almıştır. Bu antlaşmaya göre, Bulgaristan'a bırakılan topraklardaki Türk-Müslüman nüfus Bulgar uyruğuna geçerken; 4 yıllık bir süre zarfında kanısı değiştiyse Türk uyruğuna geçebilme şansını elinde tutuyordu. Çocuklar da reşit olduktan sonra bu hakka sahip olabilmekteydi. Ancak, Türk uyruğuna geçmek isteyenler 4 yıl içinde Türkiye'ye

¹³ Ömer E.Lütem, "Tarihsel Süreç içinde Bulgaristan Türklerinin Hakları", Erhan Türbedar (der.), Balkan Türkleri/Balkanlar'da Türk Varlığı, Ankara: ASAM Yayınları, 2003, s.45.

¹⁴ Şimşir, s.368–369.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yavuz Erler, "Osmanlı İdari Yapısında 'Bulgar Vatandaşlarının Göçü' ile ilgili Bazı Düzenlemeler (1901–1910)", XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 2002), II. Cilt, I. Kısım, Ankara: 2003, s. 315–349.

¹⁶ Erler, s. 316.

¹⁷ Balkan Savaşlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Castellan, "Balkanların Tarihi", Ayşegül Yaraman-Başbuğu (çev.), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995, s. 384–390; Andre Gerolymatos, "The Balkan Wars", New York: Basic Books, 2002, s. 211–232.

¹⁸ Bu dönemde Türklere karşı uygulanan mezalim için bkz. İlker Alp, "Bulgarian Atrocities-Documents and Photographs", London: 1988, s. 1–10.

göçmek zaruretinde olup kendileriyle birlikte taşınabilir eşyalarını ve mal varlığını götürebiliyor ve bunlar için gümrük parası ödemiyorlardı. Bununla beraber, Bulgar uyruğunda kalmayı tercih eden Türk azınlık, Bulgarların sahip olduğu her türlü medeni ve siyasal haklardan yararlanabiliyordu.¹⁹ Antlaşmanın teorik kısmına bakıldığında 8. madde, Bulgaristan uyruklu Müslümanların Bulgar unsurlarla medeni ve siyasal alanda eşit olacaklarını, ayrıca dini serbestliklerinin bulunacağını ve örf, adet ve dini örgütlenmelerine saygı gösterileceğini vurgulamaktadır. 12.madde ise Müslüman vakıflarının korunmasına ilişkindir. Bu antlaşmanın ikinci eki, Bulgaristan'daki müftülerin görev ve sorumluluklarını saptamaktadır.²⁰ Antlaşma kapsamında yapılan bir yenilik olarak dikkatleri çeken husus, daha önceki antlaşmalarla ülkedeki azınlık grubunun "Türk" olarak tanımlanmasına rağmen, 1913 İstanbul Antlaşması ve Müftüler Sözleşmesi'nde "Müslüman" ifadesinin kullanılmasıdır.

I. Dünya Savaşı yaklaşırken uluslar arası sistemde meydana gelen kutuplaşmalar İstanbul ve Sofya yönetimlerini de etkilemiştir. Her iki yönetim de İttifak Devletleri tarafında yer alırken, müttefiklik ilişkisinin Bulgaristan'daki Türk azınlığa yansımaları da olumlu yönde olmuştur. Bulgar Devleti savaştan mağlup çıkarken; İtilaf Devletleriyle 27 Kasım 1919 tarihinde Paris yakınlarında bulunan Neuilly'de barış antlaşması imzalamıştır. Osmanlı Devleti'nin taraf olmadığı bu antlaşma dokuz bölümden oluşmaktaydı. Antlaşmanın IV. Bölümü ülke içerisindeki azınlıklarla ilgiliydi; söz konusu antlaşma ulusal mevzuattaki normlar hiyerarşisinin üzerinde yer almaktaydı.

Neuilly Antlaşması'nın IV. bölüm düzenlemelerine göre;

—Bulgar Devleti din, dil, ırk ve milliyet ayrımı gözetmeyecek,

—Topraklarında yaşayan azınlıklara tam eşitlik sağlayacak,

—Bulgaristan'daki azınlık grupları dini vecibelerini serbestçe yerine getirme hürriyetine sahip olurlarken; tıpkı bir Bulgar fert gibi medeni ve siyasal hakların kullanılması bağlamında ayrıma tabi tutulmayacak,

—Azınlıklar, devlet memurluğuna girebilecekler, istedikleri mesleği veya zanaatı seçebilecekler,

—Ayrıca, azınlıklar eğitim-öğretim kurumları, dini ve sosyal kurumlar açabilecekler, bunları denetleyip yönetebilecekler ve aynı zamanda bu kurum ve kuruluşlarda kendi dillerini özgürce kullanabileceklerdi. Azınlık unsurlar yoğun olarak yaşadığı yerlerde, Bulgar Hükümeti tarafından devlet ve belediye bütçelerinden bu azınlık okullarına, dini ve sosyal kurumlara yardım yapacaktı.²¹ Neuilly Antlaşmasının IV. bölümünün 50 ila 58. maddeler arasındaki hususlar

¹⁹ Cengiz Hakov, "1913 Yılında İstanbul'da İmzalanan Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan Türk-Müslüman Nüfusunun Hakları", XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt-I. Kısım, TTK Basımevi Ankara:4-8 Ekim 1999, 2002, s. 421.

²⁰ Lüttem, s. 45-46.

²¹ Şimşir, s.374-375.

azınlıklar ve haklarına ilişkindir. Bu antlaşmanın 54.maddesinde: “Etnik, dil ve din azınlıklarına mensup olan Bulgar vatandaşları, öbür vatandaşlar ile aynı haklardan yararlanacaklar, hayır kurumları, dini ve sosyal kurumlar, okullar ve benzeri eğitim kurumları kurup yönetebilecekler, burada kendi dillerini serbestçe kullanıp, serbestçe ibadet edebileceklerdir.” denmektedir. Neuilly Antlaşması'nın azınlık hakları açısından ileri nitelikte denebilecek hükümler içerdiği belirtilmelidir.

Neuilly Antlaşmasının imza edilmesinin ardından Bulgaristan'da krallık rejiminde yönetim zafiyetleri ortaya çıkarken, I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da görülen krallık sisteminden çeşitli içerikteki parti yönetimlerine geçiş sürecinden Bulgaristan da nasibini almış ve iki savaş arasındaki 20 yıllık dönem Bulgaristan için şiddet ve darbelerle anılır olmuştur.²² Alexandr Stambolyski zamanında altın çağlarını yaşayan Bulgaristan Türkleri, Neuilly, Lozan ve 1925 Türk-Bulgar Dostluk Antlaşmalarıyla²³ koruma altına alınmışlardır. Ancak, Çiftçi Partisi'nden sonra iktidara gelen Faşist hükümetler döneminde Türklere yönelik baskı unsurları artmıştır. Genel olarak denilebilir ki, farklı sebeplere dayanılarak 1913–1934 yılları arasında ortalama olarak her yıl 10–12 bin Türk Anadolu'ya göç etmiştir.²⁴ Ağanoğlu'nun tespitlerine göre ise, 1923–1939 yılları arasında Bulgaristan'dan Anadolu'ya doğru gerçekleşen göç hareketine 198.688 kişi katılmış olup, ortalama olarak yıl başına 17.000 kişi etmektedir.²⁵

Bulgar Prensiği'nin kuruluşundan 2. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen süre genel hatlarıyla özetlendiğinde, çeşitli antlaşmalar adı altında ülkedeki Türk azınlığın temel hak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik hem Osmanlı Devleti hem Türkiye tarafından birçok girişimde bulunulmuştur. Göç olgusu, bu süre itibarıyla gündemden eksik olmamıştır. Belirtilmesi gereken ayrı bir husus da ülke içerisindeki etnik Bulgarlar ve Türkler arasında bir kutuplaşmanın yaşanmaması, her iki toplumun da yüzyıllardır süre gelen bir arada yaşama erdemine sadık kalmalarıdır. Bulgaristan'daki Türk azınlığa yönelik ötekileştirme işleminin temel sujesi olarak daha ziyade devlet yönetiminde stratejik noktalarda yer alan yöneticiler ve belli dönemlerde görülen komitacılar dikkatleri çekmektedir. Bununla birlikte, ülkedeki Türk toplumunda meşru devlet yönetimine karşı *sivil itaatsizlik* unsuru yaşanmamış; aksine Bulgaristan'ın savaşa girdiği dönemlerde Türkler de ordu kademelerinde yerini almışlardır.

1944 yılında Bulgaristan'da komünist sistemin tesisi ile birlikte ülkedeki Türk azınlığın kaderini belirleyen Bulgarların milliyetçi emelleri ve etnik farklılıklar gibi hususların yanına bir de Türkiye ile Bulgaristan arasındaki

²² Castellan, s.443–447; L. S. Stavrianos, “The Balkans Since 1453”, London: Hurst, 2000, s.644–660.

²³ 1925 yılında Türkiye ve Bulgaristan arasında tesis edilen antlaşmaların içeriğine ilişkin olarak bkz. İsmail Soysal, “Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları”, I.Cilt (1920–1945), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 253–263; Bilal Şimşir, “Bulgaristan'daki Türk Azınlığının Ahdi Durumu”, Türk Kültürü, Yıl: XXIV, Sayı: 264, Nisan 1985, s. 265–274.

²⁴ Ömer Turan, “Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri”, Erhan Türbedar (der.), Balkan Türkleri/Balkanlar'da Türk Varlığı, Ankara: ASAM Yayınları, 2003, s.23.

²⁵ Ağanoğlu, s.310.

ideolojik çatışma eklenmiştir.²⁶ Komünistlerin iktidardaki ilk on yılında etnik kimliklerin önemli olmadığı savı ön plana çıkarken; etnisite dışında öncelikle sosyalist bir sistem ardından da komünist bir toplumun oluşturulması işine girilmiştir.²⁷ Ne var ki, Bulgaristan'da yeni sistemin ilanından sonra çizilen pembe tabloların doğru olmadığı anlaşılmış ve 1950–51 yılında ilk büyük göç hareketi yaşanmıştır. 10 Ağustos 1950'de Bulgar Hükümetinin, Türkiye'den üç ay içerisinde 250.000 Bulgaristan Türkünü göçmen olarak kabul istemesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmiş ve 1950–51 yıllarında 150.000 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir.²⁸

Nisan 1956'da Todor Jivkov'un Bulgaristan Komünist Partisi (BKP) üzerinde nüfuzunu güçlendirmesiyle birlikte, 2. Dünya Savaşı sonrasında Bulgaristan'da yürütülmeye çalışılan etnik unsurların göz ardı edilmesi ilkesi terk edilmiş; yerine Türk-İslam karşıtı söylemler gündeme gelmiş ve Sofya yönetimi ülkedeki Türk azınlığı bu söylemlerle asimilasyon politikalarına tabi tutmak istemiştir. Bu kapsamda, Jivkov yönetiminin Bulgaristan Türkleri açısından bir dönüm noktası olduğu ileri sürülebilir. Bu faktörlerle birlikte ülkedeki Türk azınlığın genel durumunda bir değişkenlik ve gerileme söz konusu olmuştur. Örneğin, 1946'da çıkarılan bir kanunla Türk azınlık okulları ile bunlara bağlı bütün menkul ve gayrimenkul mallar devletleştirilmiştir. 1951–1952 ders yılında Türkçe okutulan derslerin oranı üçte bire indirilmiştir, aynı yıl azınlık okulu kavramı ortadan kalkarak Türk ve Bulgar okulları birleştirilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, 1959'da Türk azınlık okulları tamamen kapatılarak Türkçe seçmeli ders olarak haftalık 1 saate indirilirken; 1974'te ise bu uygulamaya tamamen son verilmiştir.²⁹

1956 yılında Jivkov'un iktidara gelmesiyle birlikte gün ışığına çıkan asimilasyon hareketleri Aralık 1984-Mart 1985'e kadar sistematik bir şekilde sürdürülmüş ve bu dönemde doruk noktasına ulaşmıştır. Kısacası, Türkler geniş kapsamlı bir Bulgarlaştırma politikasına maruz bırakılmışlardır.³⁰ Türk isimlerinin Bulgar isimleriyle değiştirilmesi, dini vecibelerin engellenmesi, komünizm gerekçesiyle camilerin kapılarına kilit vurulması vb uygulamalar kültürel

²⁶ Ayşe Kayapınar, "Türkiye-Bulgaristan İlişkilerinin Bulgaristan'daki Türkler Açısından Değerlendirilmesi", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1 Sayı:2, Eylül 2003, s. 206.

²⁷ Vesselin Dimitrov, "In Search of a Homogeneous Nation: The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985", 23 December 2000, European Center for Minority Issues, s.7, <http://ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf> (e.t. 15.12.2007)

²⁸ 1950–1951 göçüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, s.212–230; Ağanoğlu, 310–312. Söz konusu göç aslı itibarıyla Moskova kaynaklı olup; Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasını ve ardından NATO üyesi olmasını cezalandırmak amacıyla Stalin tarafından Ankara'ya karşı bir silah olarak kullanıldığı belirtilmelidir. Paralel mahiyetteki görüşler için bkz. Birgül Demirtaş-Coşkun, "Bulgaristan'la Yeni Dönem", Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s. 16; Kayapınar, s. 206. 1951 Göçü'ne ilişkin ayrıntılı bilgi ve Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bu dönem itibarıyla yaşanan diplomatik ilişkiler için bkz. Bilal Şimşir, "Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar ve Belgeler I", *Türk Kültürü*, Yıl: XXIV, Sayı: 272, Aralık 1985, s. 500–514.

²⁹ Kamuran Özbir, "Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez", İstanbul:1986, s. 41.

³⁰ Bu döneme ilişkin ayrıntılar için bkz. Hugh Poulton, "Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler", Yavuz Alagon (çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993, s. 146–184; Refik Korkud, "Komünist Bulgaristan'ın Dosyası", Ankara: 1986, s. 29–36.

asimilasyona; Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlere yatırım yapılmaması ve Türkçe konuşanlardan zorla para alınması ekonomik anlamda izole edilmişliğe; bu uygulamalara itiraz edip başkaldıranların işkenceye maruz bırakılmaları ise fiziki yaptırıma açık birer örnek teşkil etmektedir. Bulgaristan Türklerinin maruz kaldığı bu durum, komünist partinin hesapladığı sonucun aksine, azınlık grubu üyelerini dil, din ve aile bağları temelinde bir araya getirmiş ve çoğunluktan uzaklaştırmıştır. Diğer bir deyişle, izlenen asimilasyon politikaları Türk azınlığın etnik kimliğini güçlendirmiştir.³¹

Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak çeşitli zaman dilimlerinde göç olgusu yeniden gündeme gelmiştir. 1968 yılında Türkiye ile Bulgaristan arasında Göç Anlaşması³² tesis edilirken, anlaşma kapsamında 1969–1978 yılları arasında 130.000 kadar Türk'ün göç ettiği anlaşılmaktadır.³³ Bulgaristan'daki Türk azınlığın haklarını garanti altına alan ikili antlaşmaların yanı sıra Birleşmiş Milletler Kurucu Antlaşması, Jenosit Sözleşmesi, Irk Ayrımını Bütün Şekilleri ile Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Sözleşme, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Sözleşme, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi ve Helsinki Nihai Senedi gibi birçok antlaşma ve sözleşmeyle Türk azınlığın hakları uluslar arası boyutta teminat altına alınmıştır.³⁴

Aralık 1984'e gelindiğinde, Bulgaristan'daki komünist yönetim Türk azınlığı asimilasyona yönelik en somut girişimlerde bulunmuş ve ülkedeki Türklerin isimleri zorla değiştirilmeye çalışılmıştır. İlk olarak Güney Bulgaristan'dan başlanmış; söz konusu kampanya Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Türklerle de uygulanmak istenmiştir. Bu durum, Türkler arasında tepkileri artırırken; örgütlenme sürecinin de önünü açmıştır. Zorla isim değiştirme kampanyasını protesto etmek amacıyla geniş katılımlı yürüyüşler düzenlenmiştir.³⁵ Bununla birlikte, yapılan gösterilerde sivil halka Bulgar güvenlik güçlerince ateşle karşılık verilmesi sonucu çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.³⁶ Diğer taraftan, ülkedeki Türk aydınlar hapisanelere mahkûm edilmiş ve türlü işkencelere maruz bırakılmışlardır. 1989'un başlarından itibaren protestoların sesi yükselişe geçerken; Kuzeydoğu Bulgaristan'da açlık grevleri düzenlenmiş ve bu kıvılcım Rodop bölgesine de sıçramıştı. Göstericilerin demokratik yollardan dini ve kültürel haklarının iadesini talepleri, Türkiye'den ve uluslararası kamuoyundan gelen baskılarla³⁷ birleşince Sofya yönetimince geri adım atılmıştır. 29 Mayıs 1989'da Todor Jivkov medya aracılığıyla ülkedeki "Bulgar Müslümanlarının" istedikleri

³¹ Milena Mahon, "Turkish Minority Under Communist Bulgaria-Politics of Ethnicity and Power", Journal of Southern Europe and the Balkans", Volume 1, Number 2, 1999, s. 156.

³² Bilal Şimşir, "Bulgaristan'daki Türk Azınlığının...", s.251–253.

³³ Ağanoğlu, s. 313; Göç Anlaşması'na binaen ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri", s.314–339.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kamil, "Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü", İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989, s. 63–80.

³⁵ İsim değiştirme kampanyasına gösterilen direniş için bkz. Poulton, s.169–185.

³⁶ Çıkan olaylarda yaşanan can kaybına ilişkin farklı sayısal veriler ileri sürülse de Şimşir'e göre, Mart 1985'e kadar Bulgaristan'da hayatını kaybeden Türklerin sayısı 800–2500 arasındadır. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri", s. 340.

³⁷ Uluslar arası camiada yükselen tepkiler için bkz. Coşkun, s. 33–35.

takdirde Türkiye'ye gidebileceklerini bildirmiş ve Türkiye'nin de bu doğrultuda sınırları açması talebinde bulunmuştur.³⁸ 1989 yazında 310.000 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye göç ederken³⁹; yaşanan göç, II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da gerçekleşen en büyük kitlesel göç hareketi olma özelliğini taşımaktadır.

2. BULGARİSTAN SİYASETİNDE TÜRKLER

2.1. Soğuk Savaş'ın Bitimine Doğru Bulgaristan'daki Genel Durum ve Bulgaristan Türklerinin Partileşme Süreci

80'lerin ikinci yarısından itibaren Gorbaçov'un 'Glasnost' ve 'Perestroyka' politikalarına paralel olarak uluslar arası sistemde meydana gelen yumuşama sürecine karşın, Politbüro yönetimin Bulgaristan Türklerine yönelik giriştiği asimilasyon politikası başta Türkiye olmak üzere, Batı dünyasının ve uluslar arası kamuoyunun tepkisini çekmişti. Soruna ilişkin Moskova'nın kayıtsız kalması da Bulgaristan'ı iyice yalnızlaştırmıştır. Jivkov yönetimin uluslar arası konjonktürde meydana gelen/gelecek olan değişiklikleri analiz etmede zorluk çekmesi, ülke içerisinde kısır bir döngünün oluşmasına ve Stalin döneminden kalma metotların uygulanmasına yol açmıştır. Uygulanan asimilasyon politikalarına direnişle karşılık verilmesi, ülke içerisinde genel anlamda bir kaos ortamının oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Soğuk savaş döneminin bitimine yaklaşıırken, Bulgaristan'daki iç siyasal sistemde çözümler meydana gelmiş ve bu da yapısal dönüşümlerin gerçekleşmesini zaruri kılmıştır.

10 Kasım 1989'da Todor Jivkov Bulgaristan devlet başkanlığından indirilirken; yerine eski dışişleri bakanı Petar Mladenov geçmiştir.⁴⁰ Jivkov'un yeni düzene uyumsuzluğunun ve "sorun üreten" politikalarının ardından, yerine Bulgar hariciyesinden bir ismin gelmesi, gerçekleşen kitlesel göçün, asimilasyon politikalarının ve komünist parti içerisindeki darbenin dış dünya nezdinde açıklama ve haklı çıkarma zaruretinde bulunulmasından kaynaklanmaktadır.⁴¹ Mladenov yönetimi, öncelikli olarak asimilasyon politikalarını protesto gösterilerine önderlik ettiği gerekçesiyle hapse atılan Türk entelektüellerin serbest bırakılmasına yönelik hukuksal düzenlemelere girişmiştir. Bu çerçevede 14 Kasım'da başta Ahmet

³⁸ Kayapınar, s. 208.

³⁹ Ağanoğlu, s. 316; Rossen Vasilev, "Bulgaria's Ethnic Problems", East European Quarterly, XXXVI, No.1, Mart 2002, s. 105.

⁴⁰ Todor Jivkov'un devlet başkanlığından indirilmesi, salt Jivkov'un iradesine bağlı olarak gerçekleşen bir gelişme olmaktan ziyade, bunun Moskova'nın isteği doğrultusunda gerçekleştiği öne sürülmektedir. Bkz. Sami Kocaoğlu, "Bulgaristan Türkleri Ah", İstanbul:1998, s. 409. Diğer taraftan, dönemin uluslar arası şartları göz önüne alındığında, Gorbaçov'un başlattığı geçiş sürecinde Jivkov'un aykırı bir ses olmasının ve bloklar arası gerilimi artırmasının önlenmek istendiği düşünülebilir. Ancak bu dönemde Polonya, Macaristan, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'daki komünist sistemlerde çözümlerin meydana geldiğini ve Doğu bloğunda değişim rüzgârlarının çoktan başladığını, öte yandan Jivkov rejimine yönelik komünist parti içerisindeki yeni muhalefete Moskova tarafından yasadışı olarak destek verildiğini belirtmek gerekir. Dimitrov, s. 17.

⁴¹ Poulton, s. 197.

Doğan olmak üzere, Türk aydınlarla görüşme masasına oturulmuş ve yeni yönetim tarafından Türk azınlığın durumunun iyileştirilmesine yönelik gerçekleştirilmesi düşünülen reformlardan bahsedilmiştir. 29 Aralık'ta ise Mladenov yönetimi, eski hükümet tarafından zor kullanılarak değiştirilen isimlerin yerine Türkçe adların alınabileceğini, günlük hayatta dinsel yükümlülüklerin yerine getirilebileceğini ve Türkçe konuşmanın yasaklanmayacağını açıklamıştır.⁴²

Bulgaristan'da yeni bir dönüşüm süreci yaşanırken; bu süreçte azınlık grupları güncelliğini koruyan en önemli konu olarak karşımıza çıkmaktadır. 15 Ocak 1990'da Bulgaristan Komünist Partisi'nin 9. Halk Meclisi'nde uygulanan politikaların haksızlığını açıklayan bildirme ile adların iade edilmesine ilişkin kararlar alınmış; 16 Ocak 1990 tarihinde 1971 Anayasa'sında yer alan 1/2. ve 1/3. maddelerin kaldırılmasıyla Bulgar siyasetine hâkim olan Komünist Parti tekeline son verilmiştir.⁴³

İsimlerin iade edilmesine ilişkin kararlar alınırken; özellikle Bulgar nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde genel bir hoşnutsuzluk kendisini göstermiştir. Yaz döneminde çok sayıda Türk'ün Bulgaristan'dan göç etmesi, etnik Bulgarlar açısından vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylem olarak görülmüştür. Özellikle, Jivkov döneminde Bulgarlaştırılan Türklerin haklarının Mladenov idaresiyle birlikte geri verilmesi göz önünde bulundurulduğunda, yeni yönetimin söz konusu politikaları, Bulgar nüfusunun milliyetçi duygularını harekete geçirmiş ve çok sayıda protesto mitinginin düzenlemesine neden olmuştur.

Bulgaristan'da farklı bir sürece girilirken politik arenada yeni siyasal partiler kendisini göstermiştir. 7 Aralık 1989'da kurulan Demokratik Güçler Birliği (DGB), çeşitli sivil toplum örgütlerinin bir araya gelmesi sonucu oluşturulmuştu. DGB'nin Bulgaristan siyasetinde yer alması, ülke içindeki siyasal dokuyu sosyalist eksenli bir yapısal görünümünden çıkarılması hususunda önemli bir faktör olmuştur. DGB'nin yanı sıra bu dönem itibarıyla, Bulgar Sosyal Demokrat Partisi, Yeni Demokrasi, Bulgar Ulusal Birliği, Demokrat Parti, Yeşiller Partisi, Bulgar Halk Partisi gibi sayıları 100'ü bulan çok sayıda yeni partinin Bulgaristan politik yaşamına katıldığı gözlemlenmektedir. Bu durumun Bulgaristan'da çoksesli bir yapıyı oluşturduğu düşünülse de, geçiş döneminde teşekkül olan bu partiler birbirlerinin türevi olmaktan öteye gidememişlerdir.

100 yılı aşkın bir süredir Bulgaristan topraklarında ulusal azınlık statüsünde bulunan Bulgaristan Türkleri, bu süre zarfında azınlık hakları ikili, çok taraflı ve uluslar arası antlaşmalar çerçevesinde garanti altına alınmasına karşın birçok asimilasyon hareketine maruz bırakılmışlardır. Masa başında elde edilen kazanımların totaliter rejimler aracılığıyla kaybedilmesi, Türk azınlığının Türkiye'ye göç etmesinde önemli bir etken olmuştur. 1984'ün Aralık ayında

⁴² Poulton, s. 198; "Upheaval in the East: Bulgaria; Turks Win Right to Use the Muslim Names They Were Forced to Change", The New York Times, 30 December 1989.

⁴³ Özgür, s. 86.

başlatılan son asimilasyon politikası da Türk azınlık için yeni örgütlenmeleri de beraberinde getirmişti. Bu kapsamda, Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) kurulmuştur. 22 Aralık 1989'da Ahmet Doğan tarafından kurulan hareket, 4 Ocak 1990 itibariyle resmen tescil edilirken; başlangıç itibariyle bir siyasi parti değil; sadece hakları savunmak için kurulmuş bir oluşum olduğu iddia edilmiştir.⁴⁴ Örgütün yeni kurulmuş olmasına rağmen Şubat 1990'da 10.000 üyesinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu durum, Ahmet Doğan tarafından 1985'ten beri yeraltında örgütlenildiği için hayli gelişme sağlandığı şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁵

HÖH'ün örgütlenme sürecinin yanı sıra siyasi arenaya çıkışıyla birlikte bazı sorunlar da kendisini göstermiştir. Parti'nin kurulmasıyla ilgili olarak ilk toplantı, Sofya'da 26–27 Mart 1990 tarihlerinde gerçekleştirilen Kuruluş Konferansı'yla olmuştur. Konferans genel anlamda, oluşturulacak partinin yol, yöntem ve amaçlarını tayin edici nitelikteyken; konferansa katılan üyeler arasında baş gösteren fikir ayrılıkları, bölünmüşlük belirtileri olarak algılanmıştır.⁴⁶ Kuruluş Konferansı'nda yapılan görüş alışverişleri neticesinde şekillenen parti, anayasal çerçeveye ve Siyasi Partiler Kanunu'nun hükümlerine uygun bir şekilde 26 Nisan 1990'da Bulgaristan siyasi yaşamına girmiştir.

2.2. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Bulgaristan'daki Siyasi Yaşam, HÖH ve Türk Azınlığın Kazanımları

⁴⁴ Sonrasında siyasi bir parti halini alan Hak ve Özgürlükler Hareketi, 1984'te başlayan asimilasyon politikalarına tepki olarak Ahmet Doğan tarafından oluşturulan Türk Milli Kurtuluş Hareketi'nin devamı niteliğindedir. Bkz. "Bulgaristan Siyasetinde Türkler", TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi, 17.06.2005, <http://www.tusam.net/print.asp?id=234&tbl=MAKALELER&fld=makale> (e.t. 20.12.2007). Türk Milli Kurtuluş Hareketi başlangıç itibariyle yasal bir oluşum değilse de, Hak ve Özgürlükler Hareketi adıyla meşruiyet zemininde varlık bulmuştur. Söz konusu hareketin henüz yasal perspektifte yer almamasına rağmen, Türk azınlığın haklarını elde etme konusunda şiddete başvurmaktan kaçınması, Bulgaristan Türklerinin sorunların çözümüne ilişkin demokratik metotları benimsediğinin kanıtı niteliğindedir.

⁴⁵ Poulton, s. 201–202. Bu noktada belirtilmesi gereken ayrı bir husus da partileşme sürecine gidilirken, Bulgaristan Türkleri açısından yaşanan yönetici/elit tabaka sorunsalıdır. Hareketten partiye geçiş sürecinde yaşanan göç olgusu ile birlikte, direnişe rehberlik eden aydın tabakanın büyük çoğunluğu Türkiye'ye göç etmişti. Bu durum, 1989 göçü sonrasında cezaevinden çıkan Ahmet Doğan'ı hareketin doğal lideri durumuna getirmiştir. Söz konusu durum, bazı çevrelerde rahatsızlık yaratmış olsa da, Jivkov sonrası dönemde Bulgaristan'da kendisini gösteren partileşme rüzgârından Türkler de faydalanmıştır. Bu dönemde Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin yanı sıra Demokratik Gelişim Hareketi, Türk Demokrat Partisi ve Demokratik Adalet Partisi gibi Türk kökenli partilerin varlığından bahsedilebilir.

⁴⁶ Kuruluş Konferansında partinin ideolojisi, amaçları, izlenecek yöntemler ve kullanılacak araçlar ekseninde çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Parti'nin izlemesi gereken politikalara ilişkin Türk azınlıkla ilgili her türlü sorunda taviz verilmeksizin çözüm taraftarı ve son tahlilde özerklik talep eden bir radikal kanat ortaya çıkarken; çözüm sürecinin anayasal çerçevede demokratik süreçte ortaya çıkması taraftarı olan ılımlı, pragmatik bir kanadın varlığından bahsedilebilir. Bununla birlikte, ulus-etnik grup kavramlarının tanımına ilişkin olarak bir görüş ayrılığı da kendisini göstermiştir. Özellikle partinin hangi kesimlere hitap edeceği, Türk-Müslüman sınıflandırmasının yapıyı yapılmayacağı, hangi kimliğin daha ön planda tutulacağı gibi çeşitli konular da konferansın içeriğinde yer almıştır. Konferansta ele alınan konular ve partileşme sürecinde karşılaşılan sorunlar için bkz. Özgür, s. 91–114. Gerek konferansın genelinde gerekse daha sonra oluşturulacak partinin yönetim kademelerinde ılımlı kanadın hâkim olduğu gözlemlenmektedir.

Kuruluş Konferansı'nın ardından Bulgar iç hukukunun ilgili hükümlerine uygun olarak siyasi bir parti haline gelen Hak ve Özgürlükler Hareketi hakkında, 1991 Bulgaristan Anayasası'nın 11/4. ve 44/2. maddelerinde yer alan siyasi partilerin etnik ve dinsel çizgide kurulamayacağı⁴⁷ yönündeki hususlara aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılma davası açılmıştır. Oysa HÖH'ün tüzüğüne bakıldığında, ülkedeki tüm topluluklara saygı duyulacağına, azınlık haklarının garanti altına alınmasını sağlamak için Bulgar ulusal hukukunun uluslar arası prensip ve normlara uyumunun sağlanmasının amaç edinilerek Bulgaristan vatandaşları arasında birlik ve eşitliğe ulaşılması için çaba gösterileceğine değinildiği açıkça görülmektedir.⁴⁸ Bulgar Anayasa Mahkemesi'nin 21 Nisan 1992 tarihli kararı ile HÖH'ün kapatılmasına ilişkin açılan dava reddedilirken;⁴⁹ bu kararla birlikte HÖH'ün meşruiyet sorunu da ortadan kalkmış görünmektedir.

Bulgaristan siyasi dengeleri yeni dönemde Türklerin varlığına alışmaya çalışırken; gerek iç kamuoyundan gerekse uluslar arası camiadan gelen baskılar sonucunda Türk azınlık eski isimlerine kavuşmuşlardı. İsimlerin iadesiyle ilgili olarak başlangıç itibariyle mahkeme kararı şart koşulmuş olsa da, 1990 yılında yapılan seçimlerle parlamentoya giren HÖH'ün girişimleri sonucu, 'mahkeme kararı' şartı ortadan kalkmış, isimlerin iadesi basit bir idari işlem haline gelmiştir.

Bulgaristan'ın Jivkov sonrası dönemde azınlık haklarıyla ilgili düzenlemelere girişmesi Türk azınlığın durumunu güçlendirmekle birlikte, Batı dünyası tarafından da takdirle karşılanmıştır. Türkçe isimlerin⁵⁰ iade edilmesinin ardından sosyal hakların bir parçası olarak Türk azınlığın eğitim ve basın-medya haklarının durumu gündeme gelirken; konu üzerinde Bulgar hükümetince hayli ağır denebilecek bir tempoda da olsa gerekli ancak eksik adımlar atılmıştır. Türk azınlığın eğitim haklarını alma konusunda dersleri boykot kararı, 1991-1992 eğitim-öğretim yılında sonuç verirken; bu yıldan itibaren Türklerin nüfusça yoğun olduğu yerlerde ders programı dışında Türkçe derslerin okutulmasına izin verilmiştir. Bulgaristan Bakanlar Kurulu, 5 Eylül 1994 tarihli 183 nolu kararnamesiyle ilk ve orta dereceli okullarda program dışı olarak Türk öğrencilere haftada 4 saat Türkçe dersin okutulmasını karara bağlamıştır. 1999'da Bulgaristan'da kabul edilen Milli Eğitim Kanunu'yla birlikte 1. sınıftan 12. sınıfın sonuna kadar anadili eğitiminin mecburi seçmeli ders programına alındığı görülmektedir.⁵¹ Türk öğrencilerin anadilde eğitim durumu ve hali hazırdaki

⁴⁷ 1991 Bulgaristan Anayasası için bkz. "Constitution of Republic of Bulgaria", The National Assembly of the Republic of Bulgaria, <http://www.parliament.bg/?page=const&lng=en> (e.t. 26.12.2007).

⁴⁸ HÖH tüzüğü için bkz. "Hak ve Özgürlükler Hareketi Tüzüğü", <http://www.dps.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0319&n=&vis=> (e.t. 26.12.2007).

⁴⁹ Anayasa Mahkemesi tarafından tesis edilen karara ilişkin olarak bkz. "Annotations Et Résumés Des Décisions De La Cour Constitutionnelle De La République De Bulgarie", 7. Décision No 4 du 21 avril 1992, A.C. No 1/91, http://www.constcourt.bg/ks_fr_frame.htm (e.t. 26.12.2007); Dimitrov, s. 18.

⁵⁰ Bulgaristan'da Türkçe isimlerin geri alınması mümkün olurken; Bulgarcanın tipik bir karakteristiği olan -ev, -ov, -eva, -ova, gibi eklerin kullanılmasının zorunlu hale getirildiği belirtilmelidir. Bkz. Poulton, s. 204.

⁵¹ Memişoğlu, "Geçmişten...", s. 265. Türkçe ders kitaplarının basımına ilişkin mali sıkıntılar yaşanırken; bu konuda Türkiye'den yardım istenmiştir. 1990'lı yılların başlarından itibaren Türkiye'nin bu hususta yardımları olmuştur. Öte yandan, eğitim şartlarında meydana gelen iyileşme sürecine paralel olarak, Şumnu ve Kırcalı'deki

uygulamanın eksikliği günümüz itibariyle Türk azınlığa ilişkin kırılma noktalarından birini oluşturmaktadır. Türk kimliğini oluşturan en önemli unsurlardan olan Türkçenin seçmeli ders kategorisinde yer alması, Türk dilinin Türk azınlık üzerindeki hâkimiyetini azaltmakta ve gerek Türklerin temsilcisi HÖH, gerekse Türkiye tarafından konuya ilişkin gereken hassasiyetin gösterilmesini, Bulgaristan nezdinde girişimlerde bulunulmasını kaçınılmaz hale getirmektedir.

1991 Bulgaristan Anayasası'nın 39, 40 ve 41. maddelerinde basın-medya haklarıyla ilgili hükümler yer alırken; bunların Türk azınlık örneklemindeki izdüşümlerine rastlamak mümkündür. Hak ve Özgürlükler adı altında HÖH'ün çıkardığı gazetenin yanı sıra, Filiz, Balon, Kaynak, Ümit ve Zaman gibi Türkçe ve/veya Bulgarca olarak yayımlanan gazete ve dergilerin varlığından bahsedilebilir.⁵² Bunun yanında, günlük düzenli olarak radyo ve televizyon programlarında Türkçe yayınlara yer verilmektedir. Sonuç olarak, söz konusu dönüşüm sürecinden medya haklarıyla ilgili hususta, Türk azınlığın pozitif yönde yararlandığı belirtilmelidir.

2001	21
2005	34

Jivkov sonrası dönemde, 1997 yılına kadar 1 yıllık bir süre dışında sosyalist parti ülkeyi yönetmeye devam etmiştir. Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP) dışında 1990'lı yıllar boyunca HÖH'ün siyasi sahnedeki rolü ön planda olmuş ve özellikle 2001 sonrası dönemde ülkedeki politik dengelerde kilit konumuna gelmiştir.⁵³ Aşağıda verilen tabloda da görüldüğü üzere, HÖH'ün 240 sandalyeli Bulgaristan Parlamentosu'nda temsil oranı yıllara göre değişkenlik arzeder görünümde olsa da özellikle son seçimde etkinliğini daha da artırdığını belirtmek mümkündür. 1997 yılında yapılan seçimlerde iktidar koltuğunu DGB % 52'lik bir oy oranı ile elde ederken; ülke içerisinde de yeni bir reform sürecine girilmiştir. 2001 yılında, İkinci Simeon Ulusal Hareketi (ISUH) seçimleri önde tamamlamasına karşın, 4 yıl sonra yapılan 2005 yılı seçimlerinde ise BSP % 34'lük oy

YIL	Milletvekili Sayısı
1990	23
1991	24
1994	15

üniversiteler bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri açılırken; Sofya'da İslam Enstitüsü, Razgrad, Rusçuk Mestanlı ve Şumnu'da orta öğrenim düzeyinde İmam-Hatip okulları bulunmaktadır. Ne var ki, günümüz itibariyle, Türk dili derslerini öğrenmeye yönelik öğrencilerin duyduğu isteksizliğin yanı sıra söz konusu durum Türk dili okutan öğretmenleri de işsiz durumuna sürüklemektedir. Bkz. Peter-Emil Mitev, "Ethnic Relations in Bulgaria: Legal Norms and Social Practice", s. 84, <http://www.fes.org.mk/pdf/PETER%20-%20EMIL%20MITEV%20-%20ETHNIC%20RELATIONS%20IN%20BULGARIA%20-.pdf> (e.t. 27.12. 2007)

⁵² 1990–2000 yılları arasında Bulgaristan'da çıkartılan gazete ve dergiler için bkz. Igor Valentovitch, "Impediments to the Development of Turkish Ethnic Minority Media in Bulgaria", s. 15. <http://pdc.ceu.hu/archive/00002429/01/valentovitch.pdf> (e.t. 27. 12. 2007). 2002 yılından itibaren Deliorman ve Balkan Aktüel isimli dergiler de yayımlanmaya başlanmıştır. Ancak zaman içerisinde söz konusu dergilerin de çok geçmeden yayın hayatı sona ermiştir.

⁵³ James W. Warhola-Orlina Boteva, "The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria", Nationalities Papers, Vol. 31, No. 3, September 2003, s. 266.

oranı ile iktidarı tekrar ele geçirmiştir. Bulgaristan'da son üç seçime bakıldığında, üç farklı ismin başbakanlık koltuğunda oturduğu görülmektedir. Bulgaristan 1990'lı yılların ortalarında yaşadığı ekonomik krize karşın, 1997 sonrası dönemde ekonomik istikrarı sağlamayı ve bunu günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır. Ancak, makro düzeyde sağlanan istikrarın halkın yaşam standartlarında hiçbir şeyi değiştirmemesi son üç parlamento seçimlerine etkili bir şekilde yansımıştır. Bu seçimlerde Bulgaristan halkı iktidar partilerini cezalandırmış ve "alternatif kurtarıcılara" oy vermiştir.⁵⁴ Bunun dışında, siyasal partileri seçmenlerin gözünde birbirlerinden farklılaştıran unsurlardan biri, bu partilerin savundukları değişik 'Türkiye politikaları' olmuştur.⁵⁵

Soğuk savaş sonrası dönemde Bulgaristan siyasi yaşamında belirsizlikler hâkim olurken; halkın sandıktaki tercihini ekonomide yaşanan genel gidişat etkilemiştir. Burada vurgulanması gereken, Bulgaristan'da etnik ayrışmayı derinleştireceği varsayılarak şüphe ile yaklaşılan HÖH'ün, kuruluşundan günümüze değin yıpratıcı olmaktan ziyade yapıcı bir siyasi görüntü çizmesidir. 25 Haziran 2005 parlamento seçiminden⁵⁶ üçüncü parti olup güçlenerek çıkan HÖH⁵⁷, seçim sonuçlarının genel olarak koalisyon oluşturulmasına engel olduğu ve ülkenin AB'ye üyelik aşamasındayken siyasi istikrarsızlık yaşadığı bir dönemde koalisyonu kuran küçük ortak olarak ön planda yer almıştır.

Türklerin Bulgar siyasetinde gün geçtikçe artan etkisine tepki olarak Bulgar milliyetçileri cephesinde yeni oluşumlar kendisini göstermiştir. 1990'lı yılların başlarında itibaren Bulgaristan'da meydana gelen dönüşüm sürecinden Türk azınlığın elde ettiği kazanımlar, milliyetçi çevrelerde rahatsızlık yaratmış ve söz konusu durum aşırı milliyetçi siyasetçiler tarafından yeni bir siyasi örgütlenme oluşturulmak suretiyle sandığa yansıtılmak istenmiştir. Bu kapsamda, 2005 Haziran seçimlerinin üç ay öncesinde oluşturulan ATAKA hareketi ülkedeki etnik grupları hedef alan söylemleri ve marjinal politika arayışlarıyla HÖH'ün yanı sıra 2005 seçimlerine damgasını vuran bir diğer faktör olmuştur. Meclis'te % 8.75'lik oy oranıyla temsil edilen hareket, ülke içerisinde artan ulusçu tabanla birlikte söylemlerini sertleştirmektedir. ATAKA oluşumuna salt seçimlerden üç ay önce gerçekleşen bir oluşum olarak değil; Jivkov sonrası dönemde ülke içerisindeki azınlık gruplarının hukuksal ve siyasi anlamdaki sembolik kazanımlarının etnik Bulgarlar nezdinde yarattığı rahatsızlığın bir türevi olarak ortaya çıktığının altı

⁵⁴ Erhan Türbedar, "Bulgaristan'ın Batı'ya Yolculuğu", Stratejik Analiz, Sayı: 64, Ağustos 2005, s.73.

⁵⁵ Şule Kut, "Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik", İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 202.

⁵⁶ 25 Haziran 2005 milletvekilliği seçimi ve Bulgaristan'da yapılan seçimlerin genel istatistikî bilgileri için bkz. "Elections in Bulgaria", <http://www.abdn.ac.uk/cspp/bulgelec.shtml> (e.t. 28.12.2007).

⁵⁷ Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin son parlamento seçimlerinde kaydettiği başarıda özellikle 1989 ve daha öncesinde Bulgaristan'dan Türkiye göçmüş Bulgaristan Türklerinin önemli bir payı bulunmaktadır. Çifte vatandaşlığı bulunan Türkiye'deki Bulgaristan Türkleri söz konusu seçimde sadece Türkiye içerisinde 44 bin oy kullanmış, çeşitli sivil toplum örgütlerinin organizasyonlarıyla 10 bin civarında seçmen de Bulgaristan'a gönderilmiştir. BALGÖÇ Başkanı Emin Balkan tarafından 07.07.2005 tarihinde yapılan basın açıklaması için bkz. "Basın Açıklaması", <http://www.balgoc.org.tr/2005/genel/secimaciklama.html> (e.t. 28.12.2008).

çizilmelidir. Önümüzdeki yıllarda Bulgaristan siyasetini HÖH ve ATAKA arasındaki eksende sıkışan bir atmosferde bulmak kuvvetle muhtemeldir.

3. BULGARİSTAN'IN BATI'YA YÖNELİŞİ, AB ÜYELİK PERSPEKTİFİ VE TÜRK AZINLIK

Soğuk savaş sonrası dönemde Türk azınlık için elde edilen kazanımlar açısından bakıldığında, bunda birçok etkenin önemli olduğu görülmektedir. 1990'lı yılların başında Bulgaristan'ın ulusal mevzuatında azınlık haklarına yönelik yapılan düzenlemelerde Bulgaristan içsel dinamiklerinin yanı sıra yeni uluslar arası konjonktür de etkili olmuştur.

Soğuk savaş döneminin sona ermesinin ardından Bulgaristan dış politikasında büyük bir boşluk kendisini göstermiştir. Global ölçekli değişimlerle birlikte ülke içerisindeki Türk azınlıkla ilgili olarak yaşanan krizin ve göç olgusunun paralel dönemlere denk düşmesi, Bulgaristan'daki belirsizlik dönemini derinleştirmiştir. Soğuk savaş döneminde dış politikaya ilişkin bağımsız karar alamayan Bulgaristan, yeni dönemle birlikte bu hususta hareket serbestliğine kavuşmuştur. Sofya Hükümetleri, iç ve dış politikada köklü değişimlere giderken; Türk azınlığa uyguladığı asimilasyon politikaları nedeniyle dış dünyadan büyük tepkiler toplamış ve yeni düzene adaptasyon yarışına eski sosyalist Doğu Avrupa ülkelerinden hayli geride başlamıştır.

Yeni dönemde Bulgaristan'ın uluslar arası ilişkilerinde farklı dış politika alternatifleri kendisini göstermiştir. Bu kapsamda, Sovyetler Birliği sonrası dönemde Rusya ile ilişkileri geliştirmek ve Batı ile işbirliği sürecine girmek temel stratejiler olarak ön plana çıkarken; 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Batı dünyasıyla işbirliği politikası ve NATO-AB üyelik hedeflerinin siyasi, ekonomik ve stratejik açıdan daha ağır bastığı gözlemlenmektedir. Böyle bir dış politika tercihi Bulgaristan'ın aynı zamanda komşu ülkelerle sorunlarını çözmesini de beraberinde getirmiştir. Bulgaristan'ın Yunanistan ile Mesta ırmağı sularının kullanımıyla ilgili sorunu, Makedonya ile Makedoncanın Bulgarcadan farklı bir dil olup olmadığı hususundaki çekişme, Romanya ile Tuna Nehri üzerindeki meseleler ve Türkiye ile Türk azınlık bağlamında yaşadığı gerilim Batı yanlısı bir dış politikanın sonucu olarak çözüme kavuşmuştur.⁵⁸

Bulgaristan'ın bu dönemde Türkiye ile ilişkileri geliştirme çabası, Batı'yla yakınlaşma politikası bağlamında ele alınmalıdır.⁵⁹ Soğuk savaş dönemi bittiğinde Türk azınlıkla ilgili sorunlar yaşadığı Türkiye, Bulgaristan açısından caydırıcı bir güç olarak hemen yanı başında belirmiş ve ilişkilerin iyileştirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu noktada, Türk azınlığın durumunda meydana gelen düzelmeye, ikili ilişkilerin normalleştirilmesi bakımından bir araç olma işlevini görmüştür. Ayrıca,

⁵⁸ Türbedar, s. 78.

⁵⁹ Coşkun, s. 46.

Varşova Paktı'na sonuna kadar bağlı kalan Bulgaristan için yeni dönemde NATO üyelik perspektifinin belirmesi Türkiye ile iyi ilişkiler kurulmasını zaruri kılmıştır. Zira NATO içerisinde saygın bir statüde bulunan Türkiye'nin onayı olmaksızın Batı ile işbirliği sürecinin güvenlik ayağında varlık gösterilemeyeceği, Sofya yönetimince kavranmıştır. 2004 yılında NATO üyeliğini elde eden Bulgaristan, güvenlik konusundaki kaygılarını Sofya ekseninden NATO'nun merkezine kaydırmıştır.

Bulgaristan'ın dış politikası yeni dönemde 4 temel üzerine dayandırılabilir:⁶⁰

- Ülke siyasetine uzun yıllar hâkim olmuş komünist ideolojiye son vermek,
- Avrupa'yı örnek almak,
- Dış politik alanda karar alma mekanizmalarını demokratikleştirmek ve şeffaf hale getirmek,
- Karar alma sürecinde pragmatik olmak ve akılcı hareket etmek.

Bölgesel politikalar denklemde ise çok taraflılık ilkesi çerçevesinde bir stratejinin geliştirildiğini söyleyebilmek mümkündür.

Bulgar Prenslığı'nden iki kutuplu sistemin bitimine kadar geçen süre zarfında, belirli dönemler saklı kalmak şartıyla, büyük güçlerin yörüngesinde kalan Bulgaristan, soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte dış politikada alışlagelmişin dışında bir bağımsız hareket etme kabiliyetine kavuşmuş ve kendi kaderini tayin eder duruma gelmiştir. Söz konusu durum, Bulgaristan'ın 1 Ocak 2007'de elde ettiği AB'ye tam üyeliğine kadar sürmüş ve Brüksel'in şemsiyesi altına girdikten sonra ulusal yetkilerinden feragatte bulunmuştur.

3.1. Bulgaristan'ın AB Üyelik Süreci

Soğuk savaş döneminin bitimiyle birlikte Bulgaristan açısından Batı ile entegrasyon süreci dış politikadaki ana gündem maddesini oluşturmuştur. Gerek Avrupa Toplulukları'na gerekse NATO'ya üyelik ihtimalleri üst düzey yetkililer tarafından dile getirilirken; Bulgaristan için 1990'lı yılların ilk yarısında batıya entegrasyon süreci hayli ağır işlemiştir. Gerekli somut adımlar ise ancak 1997'de DGB'nin iktidara gelmesiyle gerçekleşmiştir.

İki kutuplu uluslar arası sistemde Avrupa ülkeleriyle ilişkileri sınırlı düzeyde kalan Bulgaristan, bu dönemde ticari ilişkilerini COMECON ekseninde şekillendirmiştir. 1988 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve COMECON' un ortak bir bildirgeyle birbirlerini tanıma kararının ardından, Bulgaristan da AET ile diplomatik ve ticari ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir.

⁶⁰ Coşkun, s. 47.

Bu kapsamda, 1989 yılında Bulgaristan ile AET arasında “Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması” yapılması gündeme gelmişse de, antlaşma Bulgaristan’ın Türk azınlığa yönelik uyguladığı politikalardan dolayı AET tarafından askıya alınmıştır.⁶¹ Sofya yönetiminin azınlık haklarında yaptığı iyileştirmelere paralel olarak, söz konusu antlaşma ancak Mayıs 1990’da imzalanabilmiştir.

Bulgaristan’ın tarihsel açıdan AB üyelik sürecine bakıldığında, 1997 öncesi ve sonrası şeklinde kategorize etmek mümkündür. 1997 öncesinde Bulgaristan siyasetine hâkim olan BSP’nin AB ile ilişkiler bağlamında sembolik adımlar atması ve AB’den ekonomik yardım beklentisi içine girmesi, Bulgaristan’ı AB üyelik yarışında Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti gibi Orta Avrupa ülkelerinin gerisinde bırakmıştır.⁶²

1991-1992’de bir yıllığına iktidarda kalan DGB Hükümeti döneminde Brüksel ile ilişkilerin geliştirilmesi hususunda irade ortaya konmuş, bu doğrultuda 1993’te “Ortaklık Antlaşması” imzalanmış ve 1 Şubat 1995’te söz konusu antlaşmanın yürürlük kazanmasıyla birlikte Bulgaristan, AB’nin Doğu Avrupa ülkeleri uyarladığı ortaklık statüsüne girmiştir.⁶³ Bu dönem itibarıyla, DGB’nin AB ile ilişkilerde somut adımlar attığını ve üst düzey diplomatik girişimlerde bulunduğunu belirtmek gerekir.⁶⁴ Bulgaristan 16 Aralık 1995’te AB tam üyeliği için başvuruda bulunmuştur.

1997 yılına kadar, Bulgaristan AB ile ilişkilerde belli bir seviyenin üzerine çıkamazken; zaman zaman ilişkilerin genel düzeyinde gerilemeler bile yaşanmıştır. Özellikle 1995 yılına kadar olan dönemde AB’nin politikaları, Bulgaristan tarafından çeşitli gerekçelerle eleştirilmiştir.⁶⁵

1997 yılında Bulgaristan açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlk olarak, cumhurbaşkanlığı koltuğuna Batı yanlısı ve liberal politikaları destekleyen, DGB’nin adayı Petar Stoyanov otururken; aynı yıl ülke içerisinde yapılan parlamento seçimlerinde DGB büyük bir farkla iktidar olmuştu. 1997 yılı Bulgaristan’ın Batı ile entegrasyonu bağlamında dönüm noktası olmuş; bu yöndeki siyasi irade ve kararlar için yürütme erkleri arasındaki eşgüdüm sağlanmıştı. Böylece reformist kanat ülke siyasetine hâkim oluyordu.⁶⁶

1996 yılının sonunda ülkedeki ekonomik kriz, DGB hükümetine ağır bir yük getirmişti. Ekonomik istikrarın tesisi ve makroekonomik göstergelerde başarının sağlanması için yapısal bir reform sürecine ihtiyaç duyulmuştur. Bu

⁶¹ Ayşe Özkan, “Bulgaristan Siyasetinde Türkler”, Stratejik Analiz, Cilt: 5, Sayı: 54, Ekim 2004, s. 83.

⁶² Vesselin Dimitrov, “Learning to Play the Game: Bulgaria’s Relations with Multilateral Organizations”, Southeast European Politics, Vol. 1, No. 2, December 2000, s. 103, <http://www.seep.ceu.hu/volume12/dimitrov.pdf> (e.t. 29.12.2007).

⁶³ Özgür, s. 314.

⁶⁴ Dimitrov, “Learning to Play the Game...”, s. 104.

⁶⁵ Bu dönemde Bulgaristan, gümrük politikaları ve Orta Avrupa ülkelerine sağlanan imkânların Bulgaristan’a sağlanmadığı noktalarında AB’yi eleştirmiştir. Bkz. Birgül Demirtaş-Coşkun, “Bulgaristan’ın AB’ye Üyelik Hedefi: Karşılaşılan Sorunlar, Yakalanan Fırsatlar”, Stratejik Analiz, Cilt: 1, Sayı: 10, Şubat 2001, s. 27–28.

⁶⁶ Coşkun, “Bulgaristan’ın AB’ye Üyelik Hedefi...”, s. 28.

bağlamda, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslar arası finans kuruluşlarıyla işbirliği sürecine giren Bulgaristan, diğer taraftan AB üyelik hedefi konusunda da adımlar atmıştır.

1999 Kosova krizi Brüksel-Sofya ilişkileri açısından önemli bir test niteliğinde olurken; Bulgaristan hükümeti, kamuoyundan yükselen tepkilere rağmen Batı dünyası ile işbirliği yolunu tercih etmiştir. Dönemin hükümeti, Yugoslavya'ya yönelik NATO müdahalesini desteklerken, aynı zamanda NATO uçaklarına hava sahasını kullandırmıştır.⁶⁷ Bulgaristan'ın izlediği bu politika, AB Komisyonu tarafından olumlu karşılanmış ve Komisyon, Şubat 2000'de Bulgaristan ile tam üyelik müzakerelerine başlama kararı almıştır.

Kasım 2000'de AB Komisyonu tarafından açıklanan raporda, Bulgaristan'ın Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirme konusunda önemli aşamalar kaydettiği vurgulanırken; yargı alanındaki yetersizlikler, yolsuzluk ve azınlık haklarına ilişkin sıkıntılara da raporda yer verilmiştir.⁶⁸ Raporda ayrıca, Bulgaristan-AB ilişkileri açısından kırılma noktası oluşturan Kozloduy nükleer santraline ve taahhüt edilen süre içerisinde reaktörlerin kapatılmasına da yer verilmiştir.⁶⁹

Öte yandan, Aralık 2000'de AB'nin Bulgaristan'a yönelik uyguladığı vize rejimini terk edip, Bulgaristan vatandaşlarının Birlik üyesi ülkelerde serbest dolaşım hakkına sahip olacağını açıklaması, Bulgaristan'da büyük bir sevinç yaratırken; Bulgaristan vatandaşları AB üyeliğinin somut olarak neler getirebileceğini fark etmişlerdir.⁷⁰ Ayrıca, cumhurbaşkanı Stoyanov'un AB'nin açıklaması sonrasında "Bulgar vatandaşları için Berlin Duvarı bugün yıkıldı" şeklindeki demeci⁷¹, serbest dolaşım hakkının Bulgaristan açısından ne ifade ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Aralık 2002'ye gelindiğinde Avrupa Komisyonu tarafından Bulgaristan ve Romanya'ya ilişkin bir "yol haritası" tesis edilirken; söz konusu belge, AB müktesebatına (Acquis Communautaire) uyum sürecinde kısa, orta ve uzun vadede taraflardan yerine getirilmesi istenen reformları içermektedir. Belgede, Bulgaristan'ın bazı eksikliklere rağmen, artık işlevsel bir piyasa ekonomisine sahip olduğu vurgulanmış ve adı geçen ülkenin 2007 yılındaki AB üyeliği için Konsey

⁶⁷ Erhan Türbedar, "Doğu Bloku'ndan AB ile Bütünleşmeye Doğru Bulgaristan ve Romanya", Avrasya Dosyası, Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri, Yaz 2004, Cilt: 10, Sayı: 2, s. 326.

⁶⁸ Söz konusu rapor için bkz. "2000 Regular Report", http://www.evropa.bg/showfile.php?file=rr_bg_en_2000.pdf (e.t. 29.12.2007).

⁶⁹ Rus yapımı 6 reaktörden oluşan Kozloduy nükleer santrali AB yetkililerince güvenlik açısından riskli bulunurken; Kasım 1999'da AB ile yapılan anlaşma çerçevesinde Bulgaristan, 1. ve 2. üniteleri 2003'ten önce, 3. ve 4. üniteleri de en geç 2006'nın sonuna kadar kapatmayı taahhüt etmişti. Bkz. "2000 Regular Report", s. 8.

⁷⁰ Coşkun, "Bulgaristan'ın AB'ye Üyelik Hedefi...", s. 31.

⁷¹ Boryana Zaneva, "Fall of Visa Curtain Opens the Window to Europe", 07 December 2000, http://www.sofiaecho.com/article/fall-of-visa-curtain-opens-the-window-to-europe/id_53/catid_38 (e.t.29.12.2007)

tarafından verilen desteğe de değinilmiştir.⁷² Haziran 2004'te AB müktesebatına uyum müzakerelerini 31 bölümde de tamamlayan Bulgaristan için üyelik tarihi olarak 2007 yılı öngörülürken; gerekli reformların geciktirilmesi durumunda ise üyeliğin 2008 yılına ertelenebileceği belirtilmiştir. Ancak Bulgaristan'ın bu konudaki özverili çalışmaları sonucu olarak 1 Ocak 2007'de AB'ye tam üyelik gerçekleşmiştir.

Soğuk savaş sonrası dönemde AB üyeliği, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri açısından hem ulaşılmak istenen bir 'amaç'; hem de üyelik perspektifiyle post-komünist dönemde ülke içerisinde gerekli reformların yapılmasında, demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçiş sürecinde yararlanılan bir 'araç' olmuştur. Bulgaristan açısından da söz konusu durum geçerliliğini korumaktadır. AB yetkililerince ideolojik, stratejik ve reel politik gerçekler temelinde yeni dönemde kıtasal bütünleşmenin kaçınılmaz hale geldiğinin anlaşılması, Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde gecikmiş olmasına rağmen, hızlı ilerlemesini sağlayan bir etken olmuştur.

2007'deki üyeliğe karşın Bulgaristan halkı için halen ekonomik sorunlar önceliğini koruyor olsa da, ülkedeki temel sıkıntı mantalite sorunudur. Bulgaristan halkı ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve diğer AB üyesi ülkelerin refah seviyesine ulaşma gibi konularda Brüksel'i adeta bir "kurtarıcı" olarak görmektedir. Bulgarlar söz konusu hususları gerçekleştirmek için çaba sarf etmek yerine, AB'nin Bulgaristan'ı o noktaya taşıyacağına inanmaktadırlar. Farklı bir deyişle, Bulgaristan balık tutmayı öğrenmek yerine, her gün kendisine balık verilmesini tercih etmektedir.

3.2. AB Üyeliğinin Türk Azınlığa Etkileri ve Mevcut Sorunlar

Bulgaristan'daki Türk azınlığının temsilcisi olarak Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Bulgaristan'ın genel olarak Avroatlantik kurumlarla yakın işbirliği ve bunun doğal bir uzantısı olarak da AB üyelik sürecinde etkili ve yapıcı politikalar benimsediğini söyleyebilmek mümkündür. HÖH'ün kuruluşundan günümüze Bulgaristan parlamentosunda yer alması nedeniyle Bulgaristan'ın Batı dünyası ile entegrasyon serüvenine yakından tanıklık etmiş ve yaşanan sürece önemli katkılarda bulunmuştur.

HÖH'ün azınlık haklarına ilişkin olarak ülke içerisinde yaşanan ihlalleri Batı dünyası nezdinde gündeme taşıması ve bu kapsamda çeşitli platformlarda⁷³ yer alarak konuyu uluslar arası camianın dikkatine sunması, Bulgaristan'ın bu husustaki kırmızı çizgilerinde esneme payı bırakmasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca başta Avrupa Konseyi olmak üzere, çeşitli Batılı kurum ve örgütlenmelerin konuya duyarlılığı ve Bulgaristan nezdindeki baskıları, Bulgar yetkililerin azınlık

⁷² "Roadmaps for Bulgaria and Romania", Commission of the European Communities, Brussels (13. 11. 2002), www.evropa.bg/showfile.php?file=roadmap-br-ro-2002_en_0.pdf (e.t. 29.12.2007).

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür, s. 320-321.

haklarına dair yapması gereken reform faaliyetlerini zaruri kılan dışsal bir etken olmuştur. İçsel ve dışsal vektörlerin bileşiminin Bulgaristan üzerinde odaklanması, HÖH'ün Bulgar siyasi yaşamından izole edilmesi yerine, sisteme entegre edilmesinin önünü açmıştır. Azınlık haklarında yapılan iyileştirmeler, Bulgaristan'ın bu bağlamda kötü sicilinin biraz olsun aklanmasını sağlamıştır.

Avrupa Birliği sürecine destek veren HÖH, Bulgaristan'ın Avrupa'nın doğal bir parçası olduğunu, bu sürecin gerek Bulgaristan'ın demokratikleşmesi gerekse ülkedeki azınlık haklarının korunması ve garanti altına alınması bağlamında kaçınılmaz bir olgu olduğunu açıklamıştır.⁷⁴ HÖH, Bulgaristan'ın Batı'yla bütünleşme sürecine açık şekilde destek verirken; ülkedeki etnik grupların haklarının savunulması hususunda Sofya yönetiminin yanlış adımlarını dış dünyaya açıklamaktan da kaçınmamıştır.

Türk azınlığın haklarına ilişkin meydana gelen düzelmede Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi gibi Batılı örgütlenmelerin önemli payı bulursa da, Bulgaristan'ın özellikle geçiş dönemiyle birlikte anayasal çerçevede gerçekleştirdiği reformları da göz ardı etmemek gerekir. Bu kapsamda, reformların yapılmasında dış faktörlerden ziyade, Bulgaristan içsel dinamiklerinin daha ağır bastığı söylenebilir. Zira Bulgaristan azınlık haklarıyla ilgili hususta reform politikaları yerine, Jivkov döneminden kalma baskıcı politikaları devam ettirseydi, Balkanlar'daki ayrışma ve çatışma rüzgârının Yugoslavya coğrafyasından değil, Bulgaristan'dan başlaması mümkün olabilirdi.

Mayıs 1992'de Bulgaristan'ın Avrupa Konseyi üyesi olmasıyla birlikte ülke gündemine gelen "Ulusal Azınlık Haklarının Korunması ile İlgili Çerçeve Konvansiyonu" isimli anlaşmanın imza edilmesine ilişkin bir gecikme yaşanmıştır. Muhalif kanadın ülkedeki farklı etnik gruplar arasındaki huzur ve barışın tesis edilmesinin, ancak sorunlara Avrupa kaynaklı çözümlerin getirilmesiyle mümkün olacağı ve bunun yolunun da söz konusu anlaşmanın imzalanmasından geçtiği noktasındaki ısrarı, BSP'yi zora sokmuştur. Anlaşmanın imzalanması ancak Ekim 1997'de gerçekleşmiş; yürürlüğe girme tarihi ise 1 Eylül 1999 olmuştur.

Bulgaristan'ın yeni döneminde insan hakları ve paralel mahiyette azınlık haklarına ilişkin iki aşamalı bir süreç yaşamıştır. Bunlardan ilki, temel hak ve özgürlüklerin baskı altında tutulmasının terk edilmesi; ikincisi ise, yeni dönemde insan haklarının ulusal mevzuatla (anayasal çerçeve) ve uluslar arası antlaşmalar çerçevesinde güçlendirilmesi olmuştur.

Günümüzde Bulgaristan'da azınlık grupları açısından uygulanan genel çerçevenin büyük bölümü Bulgaristan'ın inisiyatifi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Özellikle 2000 yılı sonrasında gerek AB üyelik perspektifi, gerekse Avrupa Konseyi⁷⁵ boyutu, ülkede azınlık haklarının geliştirilmesi noktasında ön ayak

⁷⁴ Özgür, s. 324.

⁷⁵ Avrupa Konseyi, özellikle Ulusal Azınlıkların Korunması ile İlgili Çerçeve Konvansiyonu kapsamında Bulgaristan'daki genel boyutta insan hakları ve buna paralel olarak azınlık haklarını da içeren çeşitli raporlar

olmuştur. 8 Kasım 2000'de AB Komisyonu'nca yayımlanan raporda, Türk azınlıkla ilgili ifadelere yer verilirken; nüfusun % 9'unu oluşturan Türklerin yerel ve ulusal düzeyde politik yaşama gayet iyi entegre oldukları vurgulanmıştır. Diğer taraftan, Türk azınlığın gerek orduda gerekse üst düzey makamlarda iyi temsil edilemediğine değinilmiş, ilk ve ortaokul seviyesindeki öğretim kurumlarında Türkçe eğitim konusunda ilerleme sağlanmasına karşın, konuya dair öğretmen sıkıntısı çekildiği de belirtilmiştir. Söz konusu raporda, ulusal kanalda yayına başlayan Türkçe haber programına da atıfta bulunurken; azınlığın bulunduğu bölgede, düşük istihdam ve yüksek işsizlik oranına dikkat çekilmiştir.⁷⁶

Bulgaristan'ın 1 Ocak 2007'deki AB üyeliğine karşın, Bulgaristan'daki Türklerin bazı konularda sıkıntıları halen mevcuttur. Çeşitli AB kurumlarının hazırladığı raporlarda "Türk azınlık" ifadesine rastlanırken; Bulgaristan anayasasında söz konusu ifade bir yana dursun, azınlık kelimesine dahi rastlanmamaktadır. Bulgar anayasasının 36/2. maddesinde söz konusu durumu tanımlamak için, "*anadili Bulgarca olmayan vatandaşlar*"⁷⁷ şeklinde bir ifade görülmektedir.

Türkçe yayın konusunda sınırlamaların kalkmış olmasına rağmen, bu konuda büyük bir boşluk oluşmuştur. Ülkede küçük azınlık gruplarının ulusal gazeteleri bulunmasına karşın, Türklerin ulusal bir gazetesi bulunmamakta⁷⁸ ve hâlihazırdaki Türkçe gazeteler, belli ideolojiye hizmet eden bir çıkar grubunun tekelinde bulunmaktadır. Sorunla ilgili olarak, Avrupa Konseyi tarafından Bulgaristan'a çeşitli telkinlerde bulunmuş olmasına karşın; Bulgar yetkililerin ve HÖH'ün konuya ilgisiz kalması, finansal zorluklar ve entelektüel birikime haiz insan gücü eksikliği Türkçe yayınlar konusundaki temel engellerdir. Ulusal kanalda Türkçe radyo ve TV yayını sembolik sürelerle sahip olmasının yanında, Türk azınlığa hitap edecek bağımsız ve sürekli Türkçe yayın yapan bir radyo istasyonunun bulunmaması da bu konudaki ayrı bir sıkıntıdır.

Bulgaristan'da Türk azınlığın yoğun olarak yaşadığı yerlerde yatırım eksikliğine paralel olarak ortaya çıkan yüksek işsizlik oranı farklı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulgaristan'a AB tarafından aktarılan finansal yardımlar daha ziyade Bulgar nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yatırım aracı olarak kullanılmaktadır. Türklerin önemli bir bölümünün dağlık kesimlerdeki devlet arazilerinde tütün tarımı yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmaları dışında farklı bir iş olanağı bulunmamaktadır. Tütün satışı konusunda ise alıcı firmaların düşük fiyat teklifleri, Türk azınlığın karlarının minimize edilmesine neden olmaktadır. Ekonomik eksende yaşanan sıkıntılar, Bulgaristan Türklerinin büyük şehirlere göç etmelerini ve göçmen işçi statüsüne dönüşmelerini kaçınılmaz

hazırlamıştır. Söz konusu raporlar için bkz. http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/Country_specific_eng.asp#P131_6788 (e.t. 30.12.2007).

⁷⁶ "2000 Regular Report", s. 22.

⁷⁷ Bkz. "Constitution of Republic of Bulgaria", 36. madde.

⁷⁸ Özkan, s. 87.

kılmaktayken; son dönemlerde özellikle Türk gençleri arasında başta Batı Avrupa olmak üzere, AB üyesi ülkelere iş bulma amacıyla göç etmek yaygın bir durum haline gelmiştir.⁷⁹

Din ve ibadet özgürlükleri bağlamında da önemli adımlar atılmış olmasına karşın, günümüzdeki bu konuyla ilintilendirilebilecek olan Osmanlı'dan kalan vakıflara ilişkin sorunlar yaşanmaktadır. Müslümanların dini inançlarını yaşamaları konusunda herhangi bir kısıtlama bulunmazken; Bulgaristan'daki okullarda 1997 yılından itibaren ailesi isteyen öğrencilere geleneksel din Ortodoks Hıristiyanlık eğitimi verilmekte ve söz konusu uygulamadan 2000 yılından itibaren Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki Müslümanlar da faydalanmaktadır. Ancak, Türkçe öğretmen konusunda yaşanan sıkıntılar, din eğitimi veren öğretmenler için de yaşanmaktadır.⁸⁰ Bulgaristan'da Sofya'da bulunan İslam Enstitüsü'nün yanı sıra farklı şehirlerde din eğitimi veren imam hatip okulları da mevcuttur.

Türkçe eğitim konusunda ise, Bulgaristan'da 1999 yılında kabul edilen Millî Eğitim Kanunu uyarınca, anadili eğitiminin mecburi seçmeli ders programına alındığı görülmektedir. Haftada 4 saat olarak verilen Türkçe derslerin, hafta sonlarında veya okuldaki normal ders saatleri sonrasında verilmesi, Türk öğrencilerin derslere olan talebini düşürmektedir. Bunun yanında Türkçe dersini alabilen öğrencilerin başka bir yabancı dili, ders olarak alamamaları mevcut uygulamanın eksik yönlerini oluşturmaktadır.⁸¹ Kanaatimizce, Türk azınlığın geleceğine ilişkin en acil çözüm bekleyen sorun, Türkçe eğitim konusudur.

Yukarıda ifade edilen sorunların yanına, asimilasyon politikalarına direnen Türklerin mahkûm edildiği Belene Toplama Kampı'nda baskı ve şiddete maruz kalan kişilerin AİHM Mahkemesi nezdinde açmış oldukları davaların sembolik tazminatlar ödenerek kapatılmak istenmesi ve daha önce Bulgaristan'dan Türkiye göç etmiş olan kişilerin sosyal güvenlik alanındaki haklarının aktarılması konusunda yaşanan problemler de eklenebilir. Söz konusu hususlara ilişkin, gerek AB yargı organı gerekse AİHM katında dava açılmak suretiyle hukuksal mücadelenin önü açık olsa da, konuya vakıf kişilerin sorumluluk üstlenmemesi nedeniyle adım atılamamaktadır.

SONUÇ

Gerek Bulgaristan ulusal mevzuatıyla gerekse uluslar arası antlaşmalarla azınlık hakları garanti altına alınmış olmasına karşın, tarihsel süreç içerisinde

⁷⁹ 1 Mayıs 2004'te AB üyesi olan 10 yeni ülkenin büyük çoğunluğu emek piyasalarını Bulgaristan vatandaşlarına açmış olmalarına karşın, eski 15 üye ülkenin önemli bir bölümü (Finlandiya ve İsveç dışında) bu konuda Bulgaristan vatandaşlarına kısıtlamalar getirmiştir. Batı Avrupa ülkelerine iş bulma ümidiyle göç eden Bulgaristan Türklerinin çalışma durumları yasadışı yollarla gerçekleşmektedir. Bulgaristan vatandaşlarına yönelik getirilen bu konudaki kısıtlamalar, AB üyesi ülkelerin inisiyatifli doğrultusunda kaldırılacaktır.

⁸⁰ Özkan, s. 88.

⁸¹ Aynı yer.

Bulgaristan Türkleri, çeşitli soykırım ve asimilasyon politikalarına maruz bırakılmışlardır. Söz konusu politikalar Türk azınlık üzerinde ters etki yaparken; Bulgaristan Türkleri, milli benliklerine sonuna kadar sahip çıkan bir Dış Türk grubu olarak karşımızda durmaktadır. Ülkedeki Türk azınlık Jivkov sonrası dönemde partileşme sürecine girerek, demokratik sistemde yerini almış ve uluslar arası ilişkiler literatürüne “Bulgar modeli” kavramının yerleşmesine neden olmuştur. Geçmişin karanlığına rağmen, günümüzde Bulgaristan Türkleri, HÖH aracılığıyla Bulgaristan yönetiminde söz sahibi olmuş ve ülkenin siyasi dengelerinde kilit konuma gelmiş durumdadır.

1989 sonrası dönemde Bulgaristan’da yaşanan geçiş dönemine paralel olarak, yönetim iç ve dış politika stratejilerinde köklü değişikliklere gitmiştir. Soğuk savaş döneminin bitmesiyle birlikte Bulgaristan dış politikadaki rotasını Batı dünyasına çevirirken; Avroatlantik kurumlara üyelik hedefleri Bulgar dış politikasının ana hedefini oluşturmuştur. İç politikada ise, daha önce uygulanan azınlık politikaları hızla terk edilmiş, azınlık haklarına ilişkin konularda reform hareketleri kendisini göstermiştir. Yapılan reformlar Bulgaristan iç dinamiklerinin doğal bir sonucu olarak görülse de, 1984-85’teki asimilasyon hareketi sonrası uluslar arası camiada oluşan tepkinin ve Bulgaristan’ın Batı’yla entegrasyon sürecinin söz konusu duruma önemli katkıları olmuştur. Bulgaristan’ın azınlık hakları konusunda uzun bir yol kat ettiği açıktır. Ancak, gelinen noktada başta Türkçe eğitim olmak üzere, Türkçe yayın hayatına ilişkin önemli sıkıntılar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik hayatında önemli aşınmalar söz konusudur. Ayrıca, ülke nüfusunun % 10’undan fazla bir oranını oluşturan Bulgaristan Türkleri, 1991 Bulgaristan Anayasası’nda “anadili Bulgarca olmayan vatandaşlar” olarak tanımlanması kabul edilebilir değildir.

Sonuç olarak, 1989 sonrası dönemde Bulgaristan’ın AB üyelik sürecine paralel olarak Bulgaristan Türkleri de azınlık hakları bağlamında bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Halen birçok sorunun mevcut bulunmasına karşın, Bulgaristan Türkleri sadece Bulgaristan’ın değil; aynı zamanda AB sisteminin bir parçası haline gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AĞANOĞLU, Yıldırım; Osmanlı'dan Rumeli'ye Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.
- ALP, İlker; Belgelerle ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878–1989), Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları, 1990.
- ALP, İlker; Bulgarian Atrocities-Documents and Photographs, London: 1988.
- AYDINLI, Ahmet; Batı Trakya Faciasının İç Yüzü, İstanbul: Akın Yayınları, 1971.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; Trakya'da Milli Mücadele, I.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- CASTELLAN, Georges; Balkanların Tarihi, Ayşegül Yaraman-Başbuğu (çev.), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- COŞKUN, Birgül Demirtaş; "Bulgaristan'ın AB'ye Üyelik Hedefi: Karşılaşılan Sorunlar, Yakalanan Fırsatlar", Stratejik Analiz, Cilt: 1, Sayı: 10, Şubat 2001.
- COŞKUN, Birgül Demirtaş; Bulgaristan'la Yeni Dönem, Ankara: ASAM Yayınları, 2001.
- ÇAY, Abdulhaluk; "Bulgaristan Türkleri", Türk Kültürü, Yıl: XXIII, Sayı: 262, Şubat 1985.
- DIMITROV, Vesselin; "In Search of a Homogeneous Nation: The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985", 23 December 2000, European Center for Minority Issues, <http://ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf> (e.t. 15.12.2007).
- DIMITROV, Vesselin; "Learning to Play the Game: Bulgaria's Relations with Multilateral Organizations", Southeast European Politics, Vol. 1, No. 2, December 2000, s. 103, <http://www.seep.ceu.hu/volume12/dimitrov.pdf> (e.t. 29.12.2007).
- ERLER, Mehmet Yavuz; "Osmanlı İdari Yapısında 'Bulgar Vatandaşlarının Göçü' ile ilgili Bazı Düzenlemeler (1901–1910)", XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 2002), II. Cilt, I. Kısım, Ankara: 2003.
- GEROLYMATOS, Andre; The Balkan Wars, New York: Basic Books, 2002.
- HAKOV, Cengiz; "1913 Yılında İstanbul'da İmzalanan Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan Türk-Müslüman Nüfusun Hakları", XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt-I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara:4–8 Ekim 1999, 2002.

- <http://www.abdn.ac.uk/cspp/bulgelec.shtml> (e.t. 28.12.2007).
- <http://www.balgoc.org.tr/2005/genel/secimaciklama.html> (e.t. 28.12.2008).
- http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/Country_specific_eng.asp#P131_6788 (e.t. 30.12.2007).
- http://www.constcourt.bg/ks_fr_frame.htm (e.t. 26.12.2007).
- <http://www.dircost.unito.it/cs/docs/bulgaria%201879.htm> (e.t. 13.12.1007).
- <http://www.dps.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0319&n=&vis=> (e.t. 26.12.2007).
- http://www.evropa.bg/showfile.php?file=roadmap-br-ro-2002_en_0.pdf (e.t. 29.12.2007).
- http://www.evropa.bg/showfile.php?file=rr_bg_en_2000.pdf (e.t. 29.12.2007).
- <http://www.fes.org.mk/pdf/PETER%20-%20EMIL%20MITEV%20-%20ETHNIC%20RELATIONS%20IN%20BULGARIA%20-.pdf> (e.t. 27.12.2007).
- <http://www.parliament.bg/?page=const&lng=en> (e.t. 26.12.2007)
- <http://www.tusam.net/print.asp?id=234&tbl=MAKALELER&fld=makale> (e.t. 20.12.2007).
- <http://www.yorku.ca/yciss/activities/documents/PCSPPaper003.pdf>(e.t.15.12.2007)
- KAMİL, İbrahim; Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989.
- KAYAPINAR, Ayşe; "Türkiye-Bulgaristan İlişkilerinin Bulgaristan'daki Türkler Açısından Değerlendirilmesi", Stratejik Araştırmalar Dergisi, Yıl:1 Sayı:2, Eylül 2003.
- KOCAOĞLU, Sami; Bulgaristan Türkleri Ah, İstanbul:1998.
- KORKUD, Refik; Komünist Bulgaristan'ın Dosyası, Ankara: 1986.
- KUT, Şule; Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- LÜTEM, Ömer E.; "Tarihsel Süreç içinde Bulgaristan Türklerinin Hakları", Erhan Türbedar (der.), Balkan Türkleri/Balkanlar'da Türk Varlığı, Ankara: ASAM Yayınları, 2003.
- MAHON, Milena; "Turkish Minority Under Communist Bulgaria-Politics of Ethnicity and Power", Journal of Southern Europe and the Balkans", Volume 1, Number 2, 1999.
- MCCARTHY, Justin; Ölüm ve Sürgün, 2.bas. (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin; Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin; Pages of The History of Pomac Turks, Ankara: 1991.

MITEV, Peter-Emil; "Ethnic Relations in Bulgaria: Legal Norms and Social Practice",

ÖZBİR, Kamuran; Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez, İstanbul:1986.

ÖZGÜR, Nurcan; Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi, İstanbul: Der Yayınları, 1999.

ÖZKAN, Ayşe; "Bulgaristan Siyasetinde Türkler", Stratejik Analiz, Cilt: 5, Sayı: 54, Ekim 2004.

ÖZLEM, Kader; "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Perspektiften İncelenmesi", 29 Temmuz 2005, Türkiye Uluslararası ve Stratejik Analizler Merkezi, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=431> (e.t. 12.12.2007).

POULTON, Hugh; Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler, Yavuz Alagon (çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993.

SOYSAL, İsmail; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I.Cilt (1920–1945), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

SÖNMEZOĞLU, Faruk; Uluslar arası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

STAVRIANOS, L. S.; The Balkans Since 1453, London: Hurst, 2000.

ŞİMŞİR, Bilal; "Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar ve Belgeler I", Türk Kültürü, Yıl: XXIV, Sayı: 272, Aralık 1985.

ŞİMŞİR, Bilal; "Bulgaristan'daki Türk Azınlığının Ahdi Durumu", Türk Kültürü, Yıl: XXIV, Sayı: 264, Nisan 1985.

ŞİMŞİR, Bilal; Bulgaristan Türkleri, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.

TURAN, Ömer; "Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri", Erhan Türbedar (der.), Balkan Türkleri/Balkanlar'da Türk Varlığı, Ankara: ASAM Yayınları, 2003.

TURAN, Ömer; The Turkish Minority In Bulgaria (1878–1908), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

TÜRBEDAR, Erhan; "Bulgaristan'ın Batı'ya Yolculuğu", Stratejik Analiz, Sayı: 64, Ağustos 2005.

TÜRBEDAR, Erhan; "Doğu Bloku'ndan AB ile Bütünleşmeye Doğru Bulgaristan ve Romanya", Avrasya Dosyası, Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri, Cilt: 10, Sayı: 2, Yaz 2004.

“Upheaval in the East: Bulgaria; Turks Win Right to Use the Muslim Names They Were Forced to Change”, The New York Times, 30 December 1989.

VALENTOVITCH Igor, “Impediments to the Development of Turkish Ethnic Minority Media in Bulgaria”, <http://pdc.ceu.hu/archive/00002429/01/valentovitch.pdf> (e.t. 27.12.2007).

VASILEV, Rossen; “Bulgaria’s Ethnic Problems”, East European Quarterly, XXXVI, No.1, Mart 2002.

VOLGYI, Bistra-Beatrix; “Ethno-Nationalism During Democratic Transition in Bulgaria: Political Pluralism As An Effective Remedy For Ethnic Conflict”, YCISS Post-Communist Studies Programme Research Paper Series, Number 3, March 2007.

WARHOLA James W. - BOTEVA Orlina; “The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria”, Nationalities Papers, Vol. 31, No. 3, September 2003.

ZANEVA, Boryana; “Fall of Visa Curtain Opens the Window to Europe”, 07 December 2000, http://www.sofiaecho.com/article/fall-of-visa-curtain-opens-the-window-to-europe/id_53/catid_38 (e.t.29.12.2007).